НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА і ОБОРОНА

№ 7 (101)
2008

Засновник і видавець:

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА РАЗУМКОВА

Генеральний директор Анатолій Рачок
Шеф-редактор Людмила Шангіна
Редактор Алла Чернова
Макет Олександр Москаленко
Олександр Шаптала
Техніко-комп'ютерна підтримка Володимир Кекух

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики України, свідоцтво КВ № 4122

Журнал видається з 2000р. українською та англійською мовами

Загальний тираж 3800 примірників

Адреса редакції:
01034, м. Київ, вул. Володимирська, 46
офісний центр, 5-й поверх
тел.: (380 44) 201-11-98
факс: (380 44) 201-11-99
e-mail: info@uceps.com.ua
веб-сторінка: http://www.uceps.org

При використанні матеріалів посилання на журнал "Національна безпека і оборона" обов'язкове

Фотографії:
Укрінформ — обкладинка, стор. 10
УНІАН — стор. 3, 25

© Центр Разумкова, 2008

Проект здійснено за підтримки Міжнародного фонду "Відродження" та Національного Фонду підтримки демократії (США)

ЗМІСТ

СЕРЕДНІЙ КЛАС – ПЕРЕДУМОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ 2

СЕРЕДНІЙ КЛАС: САМОВИЗНАЧЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СУСПІЛЬСТВА
Михайло МІЩЕНКО 5
- *індикатори самовизначення*
- *"суб'єктивний середній клас": динаміка чисельності*
- *"суб'єктивний середній клас" і "ядро" середнього класу*
- *мотивація самовизначення*
- *соціально-демографічна структура*

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС: УЯВЛЕННЯ ТА РЕАЛЬНІ ОЗНАКИ
Андрій БИЧЕНКО 14
- *уявлення громадян України про середній клас*
- *реальні ознаки українського середнього класу (за самовизначенням і самооцінкою)*
- *співвідношення обов'язкового та реального володіння рисами/матеріальними цінностями середнього класу*

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ
Людмила ШАНГІНА 30
- *політична активність середнього класу*
- *громадянська активність середнього класу*
- *чи є підстави для підвищення рівня громадянської активності середнього класу?*

ВИСНОВКИ 46

Умови отримання журналу — на нашій веб-сторінці:
http://www.uceps.org/magazine

СЕРЕДНІЙ КЛАС – ПЕРЕДУМОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

Середній клас – передумова демократичної перспективи України

Проблеми середнього класу активно дискутуються в Україні з початку 2000-х років – часу виходу українського суспільства з тривалої і глибокої трансформаційної кризи. В цей час поняття середнього класу входить також і до офіційного обігу на державному рівні[1]. Проголошується політика становлення середнього класу, який розглядається як "основа соціальної стабільності" та "головна складова громадянського суспільства". Стверджується, що "розвиток демократії, становлення громадянського суспільства – це ідентичні процеси".

З такими визначеннями можна погодитись, особливо в контексті дискусій навколо питання, чи існує середній клас як явище соціальної реальності, чи це лише певна ідеологема, соціальний міф. Навіть, якщо середній клас є міфом, то це – позитивний соціальний міф, особливо необхідний суспільству, що переживає кризу ідентичності. Соціальні міфи з минулого і про минуле далеко не завжди можуть виконати об'єднавчу роль, допомогти суспільству в пошуках нової ідентичності і сприяти формуванню соціальної солідарності та почуття належності до спільноти (*sense of community*).

1. Поняття середнього класу досі не має загальноприйнятого визначення ("остаточної дефініції") – на відміну від його головних статусних ознак, виходячи з яких, середній клас можна розглядати в наведених вище характеристиках.

Так, до головних статусних ознак середнього класу, як правило, відносять насамперед рівень доходу, достатній для забезпечення *відповідного* способу життя та здійснення заощаджень, які надають зазначеному способу життя стійкого характеру, а середньому класу – відчуття соціальної захищеності та задоволеності своїм становищем у суспільстві.

Відповідно, **середній клас зацікавлений у збереженні та захисті такого становища, і як такий – є не лише основою стабільності суспільства, але й суспільним суб'єктом, зацікавленим у підтримці інститутів, здатних її забезпечувати та захищати, насамперед – інституту права**.

У прагненні стабільності суспільства середній клас зацікавлений також у запобіганні його поляризації за будь-якою ознакою (майновою, етнічною, конфесійною тощо), тобто – в забезпеченні соціальної солідарності та дотриманні прав і свобод людини і громадянина (**верховенстві прав особистості**).

У цих вимірах середній клас зацікавлений у правовому та соціальному характері держави – оскільки лише така держава здатна через безумовне дотримання прав і свобод людини і громадянина забезпечити соціальну солідарність.

Узагальнюючи наведене, можна стверджувати, що середній клас є соціальною основою громадянського суспільства, **суть якого полягає у просуванні та захисті засад демократії, верховенства права та яке протистоїть будь-яким посяганням на права громадян, у т.ч. з боку держави**.

Отже, без середнього класу неможливе громадянське суспільство, а без останнього – правова держава (оскільки правова держава і громадянське суспільство є взаємозалежними і взаємозумовленими явищами). І в цьому контексті можна доповнити наведене вище твердження: "розвиток демократії, становлення громадянського суспільства *і правової держави* – це ідентичні процеси".

2. Дослідження процесів формування середнього класу в Україні (в т.ч. дослідження, результати якого наведені нижче) засвідчують, що **український середній клас формується скоріше як "новий середній клас" у західному розумінні терміну – тобто середній клас, соціальною основою якого становлять *фахівці* (а не власники).**

Фахівці, як правило, – це наймані працівники, фахова (висококваліфікована) праця яких є високо

[1] Див.: Політика становлення середнього класу. – Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001р.: Послання Президента України до Верховної Ради України, Київ, 2002, с.104-121.

затребуваною в сучасній інноваційній моделі економіки, економіки, що "базується на знаннях". Високий попит на фахівців (власне, на знання) формує високу ціну їх праці та, відповідно, праці в цілому. Сказане не означає, що до середнього класу не належать власники; але вони не становлять модальну групу "нового середнього класу".

Другий висновок, який, як правило, роблять дослідники українського середнього класу – це висновок про його невелику чисельність, не повну відповідність статусним ознакам та повільність процесів його формування[2].

3. У цьому контексті видається доречним окреслити головні чинники, що перешкоджають формуванню і зміцненню українського "нового середнього класу" – кваліфікованого, чисельного, такого, що забезпечує свій статус власною працею.

Навіть побіжний огляд множини цих чинників дає підстави стверджувати, що вони набули системного характеру, є взаємопов'язаними і такими, що відтворюють один одного. Тому можна вирізнити лише окремі з них і, виходячи з того, що український середній клас формується як "новий", джерелом добробуту якого має бути праця, – розташувати в наступній послідовності.

Занижена ціна праці

Через різні причини протягом усього періоду незалежності в Україні формувалась і закріплювалася модель експортоорієнтованої економіки, побудована переважно на низькотехнологічних укладах, яка може бути конкурентоспроможною на зовнішніх ринках винятково за рахунок дешевої робочої сили.

В аспекті формування і зміцнення середнього класу, це має наступні наслідки.

По-перше, бідність працюючих, у т.ч. висококваліфікованих – є унікальним явищем серед країн із середнім рівнем доходу, до яких відносять Україну міжнародні інституції[3]. Своєю чергою, бідність зумовлює:

- обмеження доступу до життєвих можливостей, включно з можливістю висхідної соціальної мобільності бідних працівників та часто – їх дітей;
- формування незацікавленості у праці, зокрема, через руйнацію зв'язку між освітньо-професійним статусом, доходами і престижем;
- обмеження *участі* – в соціальних контактах (спілкуванні, взаємодії) до участі в управлінні державними справами.

По-друге, скорочення попиту на якісну освіту. Оскільки окреслена вище економічна модель за своїми базовими властивостями не потребує інновацій, а отже – не формує попит на кваліфікованих працівників, то знання втрачають інструментальне значення, відповідно, не формується (або скорочується) попит на якісну освіту. Це, своєю чергою, зумовлює:

- падіння суспільної престижності професій вчителя, вченого, науковця, що тягне за собою "відплив інтелекту" в непрофільні сфери або за межі країни, втрату наукових шкіл і традицій якісної освіти;
- обмеження можливостей самовідтворення середнього класу, оскільки система якісної освіти є однією з необхідних його передумов.

Результуючим наслідком є обмеження джерел поповнення українського середнього класу та ризики реального зниження соціального статусу людей, які відносять себе до середнього класу за ознаками високого рівня освіти, кваліфікації та морально-психологічних якостей.

Надвисокий рівень тінізації суспільних відносин

Особливості перерозподілу ресурсів (насамперед, власності і влади) на початку трансформаційних

[2] Так, О.Симончук пише: "Проблема "нового середнього класу" в Україні не лише в його невеликій чисельності, але і в тому, що формується він в "урізаному" складі – за рахунок окремих професійних груп, що обслуговують ринок і владу… "Новий середній клас" в Україні ще не може претендувати на ту домінуючу роль, яку відіграють "нові середні" в сучасному західному суспільстві, уособлюючи демократію, стабільність і прогрес". – Симончук Е. Средний класс: люди и статусы, Киев, 2003, с.36.

[3] За словами Ю.Саєнка, бідність в Україні – "укорінене, системне явище, унікальне в історії цивілізації… Навіть у традиційно бідних країнах немає бідних інженерів, учителів, учених, артистів. Ми відрізняємося від світу тим, що відкидаємо колосальний інтелектуальний потенціал населення, тримаючи його за межею бідності, де він деградує". – Демократична Україна, 28 березня 2007, *www.dua.com.ua*

процесів в Україні, зумовили наявність потужного сектору тіньової економіки[4] та, відповідно, "тіньової політики", які в поєднанні сформували особливу соціальну спільноту – закриту, нечисленну страту статусної політично-бізнесової еліти[5].

Крім того, зазначені особливості сформували та закріпили спрямованість державної соціально-економічної політики на сприяння крупному капіталу[6] та призвели до "шокової" (за моментальністю і глибиною процесу) поляризації українського суспільства[7].

В аспекті формування і зміцнення середнього класу, це має наступні наслідки:

- обмеження легальних можливостей якісної зайнятості та легальних доходів, оскільки тіньова економіка сформувала відповідний сектор тіньової зайнятості та тіньових доходів;
- залучення частини середнього класу до тіньових трудових відносин і тим самим – позбавлення його морального права вимагати від еліти як прозорості публічної політики, так і запровадження та дотримання принципу верховенства права;
- руйнація довіри між владою і соціальними спільнотами, в т.ч. середнім класом – як ключової умови їх можливого партнерства;
- обмеження можливостей формування та розвитку малого і середнього підприємництва.

Результуючим наслідком є фактичне позбавлення певної частини українського середнього класу однієї з головних статусних ознак (готовності захищати демократичні цінності) і перспектив висхідної соціальної мобільності (через закритість еліти) та обмеження другого джерела його поповнення – підприємництва.

Криза правової системи держави

Вияви кризи правової системи України набули системного і стійкого характеру. Досить назвати лише найбільш виразні:

- відсутність дійсних правових засад як функціонування влади, так і будь-яких суспільних відносин;
- корумпованість фактично всіх владних відносин; імітація боротьби з корупцією та її обмеження винятково нижніми щаблями державно-посадової ієрархії;
- тривала незавершеність судової реформи;
- усталена практика порушення закону інститутами влади та вищими посадовими особами; вибіркове застосування закону; фактична недоторканність згаданої вище політично-бізнесової еліти; порушення принципу невідворотності покарання;
- відсутність дієвої системи правозахисту і правосуддя, ускладненість процедур відновлення порушених прав громадян;
- усталена практика рейдерства;
- нарешті – ерозія суспільної правосвідомості – у країні, що тримає одне з перших місць у Європі за рівнем корумпованості, близько 90% громадян вважають себе законослухняними.

В аспекті формування і зміцнення середнього класу, це має наступні наслідки:

- обмеження економічної свободи через незахищеність прав власності (в т.ч. інтелектуальної) – при тому, що саме економічна свобода, за визначенням, є базовою для всіх інших свобод;
- фактичне позбавлення середнього класу можливості набуття такої статусної ознаки, як прихильність принципу верховенства права. Це ставить під сумнів перспективи самовизначення громадян як членів середнього класу і тим самим – перспективи його самого, оскільки, як відомо, однією з необхідних умов існування соціальної спільноти як суб'єкта суспільного життя є визначення частиною членів суспільства себе самих саме як членів цієї спільноти.

Результуючим наслідком є наявність ризику руйнації основоположного зв'язку "громадянське суспільство – правова держава" через те, що громадянське суспільство в Україні лише формується, а держава вже фактично набула стійких рис не правової. Іншими словами – середній клас як соціальна основа громадянського суспільства, яке поки не відбулося, та влада неправової держави не можуть бути ні партнерами, ні опонентами, оскільки вони взаємно відчужені та не перетинаються, існують "у паралельних світах". ■

---

[4] Оцінки обсягу тіньового сектору вітчизняної економіки коливаються в межах 30-50% ВВП.

[5] До речі, зазначена закритість фактично унеможливлює вивчення цієї групи, зокрема – як можливої складової середнього класу, оскільки вона недоступна для соціологічних досліджень, а наявність тіньової економіки та тіньової політики (з притаманним їй так само тіньовим адміністративним ресурсом) роблять сумнівними достовірність офіційної статистики.

[6] Президент України Л.Кучма публічно визнав, що протягом 1994-2004рр. у країні активно і свідомо створювалася соціально-економічна модель, базована на преференціях крупному капіталу. Див.: Кучма Л. Україна – не Росія; Москва, 2003, с.171-173. Така політика фактично проводиться й досі.

[7] За окремими оцінками, станом на 2006р., децильний коефіцієнт в Україні становив 1:40 – при тому, що межа безпеки для соціальної солідарності – 1:6 - 1:7. А найвищий серед розвинутих країн коефіцієнт, що його має Велика Британія, становить 1:10,4. Див.: Щодо стратегічних засад формування ефективної моделі соціальної політики в Україні. – Назимова Н., Игнатко В. Стратегические задачи бюджетной политики Украины – *http://www.fpsu.org.ua/news/ukraine-world/20080918-003*

СЕРЕДНІЙ КЛАС: САМОВИЗНАЧЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СУСПІЛЬСТВА

***Михайло МІЩЕНКО**,*
заступник директора соціологічної служби
Центру Разумкова

Дослідження проблем середнього класу (середнього прошарку) неможливо здійснювати без аналізу самовизначення (самоідентифікації) або віднесення себе самими громадянами до цієї соціальної спільноти, оскільки, *по-перше*, таке самовизначення є одним із визнаних критеріїв належності до середнього класу, *по-друге* – в перехідних суспільствах, до яких належить і українське, самовизначення є особливо важливим через складність застосування певних об'єктивних критеріїв належності до середнього класу (рівень доходів, власність)[1].

Водночас, аналізуючи результати соціологічних досліджень у частині самовизначення, слід мати на увазі кілька застережень. *По-перше*, "середній клас" описується в засобах масової інформації та багатьох політичних програмних документах переважно як провідна, "прогресивно-перетворююча" соціальна спільнота. Тому природним є бажання респондентів під час спілкування з інтерв'юером віднести себе саме до цієї спільноти, яка для багатьох набула рис референтної групи. *По-друге*, віднесення себе респондентом до середнього класу під час соціологічних опитувань часто відбувається через небажання визнавати свою належність до нижчих суспільних прошарків.

Крім того, порівнюючи соціальні характеристики "суб'єктивних"[2] середнього і нижчого класів українського суспільства, слід зважати на те, що їх відмінності значною мірою зумовлені впливом вікового чинника, адже частка літніх людей серед тих, хто відносить себе до нижчого класу, є більш ніж у два з половиною рази вищою, ніж серед тих, хто називає себе представником середнього класу.

Нижче наводяться результати дослідження самоідентифікації громадян як представників середнього класу, а також робиться спроба виокремити соціальну групу, яка, крім стійкої самоідентифікації, відповідає певним об'єктивним ознакам середнього класу, зокрема – має високий рівень освіти та порівняно високий рівень добробуту.

Індикатори самовизначення

Однією з головних проблем дослідження середнього класу як соціальної спільноти є певна умовність його меж і несформованість усвідомлення себе як класу[3]. Разом з тим, можна погодитися з тією точкою зору, що соціальна спільнота існує як цілісний діяльний суб'єкт лише тоді, коли певна частина суспільства сприймає себе як членів цієї спільноти[4]. Однак, для виявлення такого сприйняття (належності до спільноти) шляхом соціологічних опитувань виникає проблема вибору його критеріїв.

Так чи інакше, усвідомлення себе (або намагання уявити себе) представником середнього класу, навіть якщо для цього немає достатніх об'єктивних

[1] Останнє зумовлено, з одного боку, нижчими, порівняно з розвинутими країнами, стандартами матеріального рівня життя, а з іншого – вищою динамікою цих стандартів, що потребує постійного коригування відповідних об'єктивних критеріїв віднесення до середнього класу.

[2] "Суб'єктивний середній клас" – термін, що застосовується для позначення людей, які ідентифікують себе з цим соціальним прошарком, незалежно від того, чи відповідають вони об'єктивним критеріям належності до нього. Див.: Хахулина Л. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, Киев 1999, №2, с.25.

[3] Докладно див.: Попова И. Средние слои, средний класс в российском обществе – к проблеме соотнесения. – Социологические исследования, 2005, №12, с.7.

[4] Див.: Хахулина Л. Субъективные аспекты в процессах формирования среднего класса в современной России. – Средний класс в России: проблемы и перспективы, – Москва, 1998, с.28-29; *http://www.ecsocman.edu.ru*

підстав, є однією з характеристик соціального самовизначення індивіда (яка відбувається під впливом суспільної свідомості) і заслуговує на те, щоб бути предметом дослідження.

Одним із завдань цього дослідження було виявлення чинників, що впливають на самовизначення українських громадян (точніше, їх частини) як представників середнього класу, їх віднесення себе до "суб'єктивного середнього класу". Це можна зробити, зокрема, шляхом аналізу результатів самовизначення респондентів у випадках різного формулювання питань і варіантів відповіді стосовно такої належності (результати наведені на діаграмах "*Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи…*" та "*До якого прошарку Ви скоріше за все себе віднесли б?*").

Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б?
% опитаних

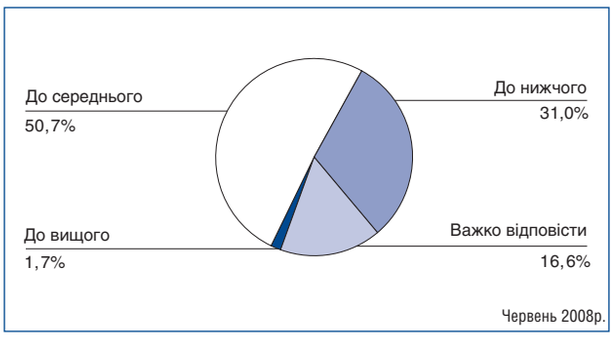

До якого прошарку суспільства Ви скоріше за все себе віднесли б?
% опитаних

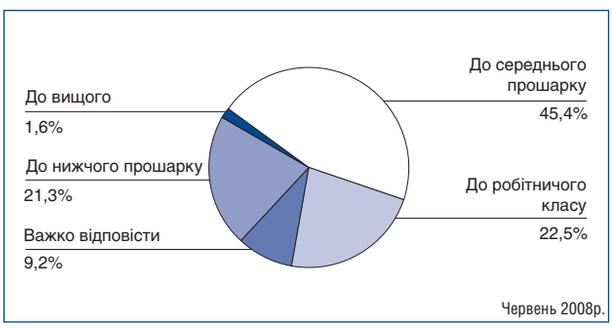

Порівнюючи відповіді на ці два питання, легко помітити, що частка тих, хто відносить себе до вищого класу, залишається практично незмінною, тоді як за другого формулювання зменшуються частки тих, хто відносить себе до середнього та нижчого класів, а також тих, кому важко визначитися.

Значна частина тих, хто за першого формулювання питання відніс себе до середнього або нижчого класу і хто вагався із відповіддю (16,4%, 28,2% і 32,0% представників зазначених груп, відповідно), за другого – віднесли себе до робітничого класу (таблиця "*Перетікання" відповідей респондентів про соціальну належність залежно від формулювання запитання і композиції варіантів відповідей"*)[5].

"Перетікання" відповідей респондентів про соціальну належність залежно від формулювання питання і композиції варіантів відповідей,
% опитаних

До якого прошарку суспільства Ви скоріше за все себе віднесли б?	До вищого прошарку	До середнього прошарку	До робітничого класу	До нижчого прошарку	Важко відповісти
До вищого	54,3	22,9	8,6	8,6	5,6
До середнього	0,8	78,2	16,4	1,9	2,7
До нижчого	0,5	6,4	28,2	58,9	9,5
Важко відповісти	0,9	20,4	32,0	12,3	34,5

Червень 2008р.

Отже, можна припустити, що за відсутності варіанту "робітничий клас" принаймні 16% респондентів, які віднесли себе до середнього класу, зробили це переважно тому, що не хотіли відносити себе до нижчого класу. Серед великих соціально-професійних груп саме робітники та пенсіонери найчастіше під час опитування "відмовлялися" від самовизначення як представника середнього класу за появи варіанту відповіді "робітничий клас"[6].

"Суб'єктивний середній клас": динаміка чисельності

Питання у другому формулюванні досить часто використовується в міжнародних порівняльних опитуваннях, що дозволяє порівняти результати, отримані Центром Разумкова, з результатами інших опитувань. Оскільки їх результати наведені у відсотках не від усіх респондентів, а від тих, хто визначив свою належність до певного прошарку, то дані цього опитування також відповідно перераховані[7] (таблиця "*До якого прошарку суспільства Ви скоріше за все себе віднесли б?*").

Тут найбільший інтерес становить порівняння даних двох українських досліджень, а саме – значно вища частка тих, хто відніс себе до середнього прошарку, за даними опитування Центру Разумкова, проведеного в червні 2008р., порівняно з даними опитування *TNS-Ukraine*, проведеного в листопаді 2002р. (за рахунок зниження частки тих, хто відніс себе до робітничого класу). Це може пояснюватися реальним зменшенням за шість років, що минули між цими двома дослідженнями, частки тих, хто відносить себе до робітничого класу, та появи у цих людей нової ідентичності – представників середнього класу.

[5] Ця обставина підтверджує думку О.Симончук, що коли респондент у випадку самовизначення має вибирати між трьома альтернативами – вищий, середній і нижчий клас, то спрацьовує механізм психологічного захисту, який не дозволяє багатьом респондентам віднести себе до нижчого класу, який сприймається як "негативна ідентичність". Як наслідок, вони ідентифікують себе як "середній клас". Докладно див.: Симончук Е. Средний класс: люди и статусы, Киев, 2003, с.47. Як буде показано далі, частина таких респондентів не лише усвідомлюють, але й відкрито називають цей мотив свого самовизначення як представника середнього класу.

[6] Серед представників цих груп, які, відповідаючи на перше питання, назвалися представниками середнього класу, відповідно 29,6% і 18,9%, відповідаючи на друге, ідентифікували себе як представників робітничого класу.

[7] Тобто без урахування тих, хто обрав варіант "важко відповісти".

До якого прошарку суспільства Ви скоріше за все себе віднесли б?
% тих, хто вказав свою належність до певного соціального прошарку

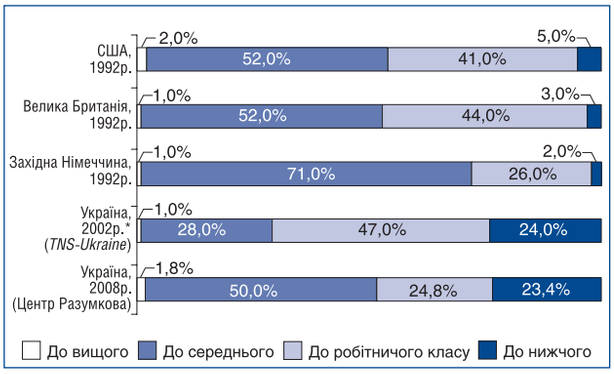

* Опитування проведене фірмою *Taylor Nelson Sofres-Ukraine* за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою (1 200 осіб) у листопаді 2002р. Результати наводяться за виданням: Симончук Е. Люди и статусы. – Киев, Институт социологии НАН Украины, 2003, с.57.

Але порівняння відповідей на питання в першому формулюванні, отриманих у 2002р. і 2008р. (діаграма "*Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи…*") показує, що частка тих, хто відносить себе до середнього класу, залишилася практично незмінною, а частка тих, хто відніс себе до нижчого класу, зменшилася на 12% (за рахунок зростання частки тих, хто не визначився). Тобто картина динаміки соціального самовизначення громадян України досить помітно залежить від того, за допомогою яких показників (у цьому випадку – питань анкети) вона описується.

Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б?
% опитаних

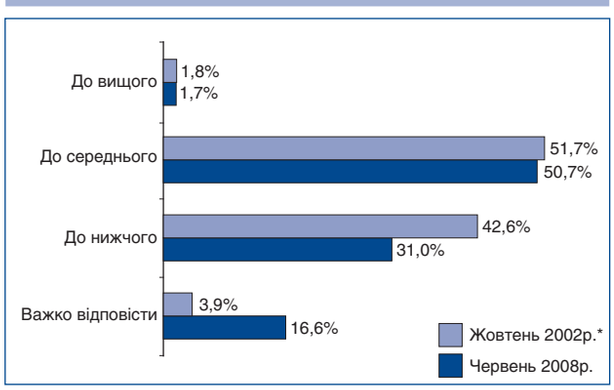

* Результати опитування, проведеного Центром Разумкова у жовтні 2002р, за вибіркою, що репрезентує доросле населення України; опитано 2 000 респондентів, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Досить часто в міжнародних порівняльних дослідженнях для виокремлення різних прошарків суспільства використовують тест інтегральної самооцінки становища людини в суспільстві. Респонденти під час опитування відзначають, на якій сходинці (від 10 до 1) соціальної драбини вони, за власною оцінкою, перебувають. Позиції четверта-шоста за цією шкалою інтерпретуються як такі, що відповідають "власне середньому" класу[8].

Як видно з таблиці "*У нашому суспільстві є групи…*", за останні шість років частка респондентів, які позиціюють себе на 10-бальній шкалі у проміжку четвертої-шостої сходинок, зросла з 27,3% до 49,1%. Частка тих, хто розмістив себе на першій-третій сходинках, зросла за цей період з 3,1% до 9,6%, а частка тих, хто вказав на сьому-десяту сходинки, – зменшилася з 69,7% до 37,6%. Серед респондентів, які в червні 2008р. віднесли себе до середнього класу, відповідаючи на пряме питання в першому формулюванні, частка тих, хто оцінив свій статус четвертою-шостою позиціями, становила 68,3%, а серед тих, хто відніс себе до середнього прошарку, відповідаючи на пряме питання у другому формулюванні, – 70,5%.

У нашому суспільстві є групи, які належать до вищих прошарків, і групи, які належать до нижчих прошарків суспільства. Як би Ви оцінили власне становище в суспільстві?*

Бали	Листопад 2002р., (*TNS-Ukraine*)**, % усіх опитаних	Червень 2008р., (Центр Разумкова)		
		% усіх опитаних	% тих, хто відніс себе до середнього прошарку (у *першому* формулюванні питання)	% тих, хто відніс себе до середнього прошарку (у *другому* формулюванні питання)
1	0,4	**0,5**	0,2	0,2
2	0,7	**1,6**	1,4	1,1
3	2,0	**7,5**	9,3	9,8
4	3,3	**11,2**	14,2	14,7
5	5,0	**22,9**	33,2	34,5
6	19,0	**15,0**	20,9	21,3
7	20,9	**13,8**	10,8	8,3
8	22,7	**14,2**	4,9	4,6
9	15,7	**6,5**	1,4	1,5
10	10,4	**3,1**	1,4	1,2
Важко відповісти	0,0	**3,7**	2,3	2,8
Середній бал	***7,32***	***5,97***	***5,33***	***5,26***

* За десятибальною шкалою, де "10" означає найнижче становище, а "1" – найвище становище.
** Опитування проведене фірмою *Taylor Nelson Sofres-Ukraine* за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою (1 200 осіб) у листопаді 2002р. Результати наводяться за виданням: Симончук Е.В. Люди и статусы. – Киев, Институт социологии НАН Украины, 2003, с.53.

На підставі аналізу окресленої динаміки можна стверджувати, що порівняно з 2002р. в Україні стало менше тих, хто відносить себе до соціальних груп, які в соціальній стратифікації посідають позицію нижче середнього класу (прошарку). Відповіді на два із трьох аналізованих питань вказують також на зростання частки тих, хто відносить себе до середнього прошарку. Насамперед це можна пояснити зростанням рівня добробуту.

Про це свідчить, зокрема, порівняння результатів двох опитувань Центру Разумкова (у грудні 2001р. і червні 2008р.), наведених у діаграмі "*Що з переліченого Ви маєте у своїй власності?*" (с.8). За шість з половиною років зросла частка респондентів, які відповідають, що володіють автомобілем, багатьма видами побутової техніки. Особливо помітним є зростання частки тих, хто має комп'ютер, – з 4,6% до 32,7%, тобто більш ніж у сім разів.

За цей же період зросла також частка осіб, які володіють автомобілями та деякими видами побутової техніки, серед представників "суб'єктивного середнього класу"[9]. Серед респондентів, які відносять себе до нижчого класу, аналогічна частка зросла меншою мірою.

[8] Докладно див.: Симончук Е. Средний класс: люди и статусы …, с.51-52.

[9] Надалі в цьому тексті представниками "суб'єктивного середнього класу" називатимуться ті, хто відніс себе до середнього класу, відповідаючи на пряме питання в першому формулюванні. Перевага першому формулюванню була надана насамперед тому, що це дає змогу порівнювати результати останнього дослідження з даними попередніх опитувань Центру Разумкова, де застосовувалося саме це формулювання. Ті, хто відповідаючи на це питання, відніс себе до нижчого класу, називатимуться представниками "суб'єктивного нижчого класу".

Що з переліченого Ви маєте у своїй власності?*
% тих, хто має у власності

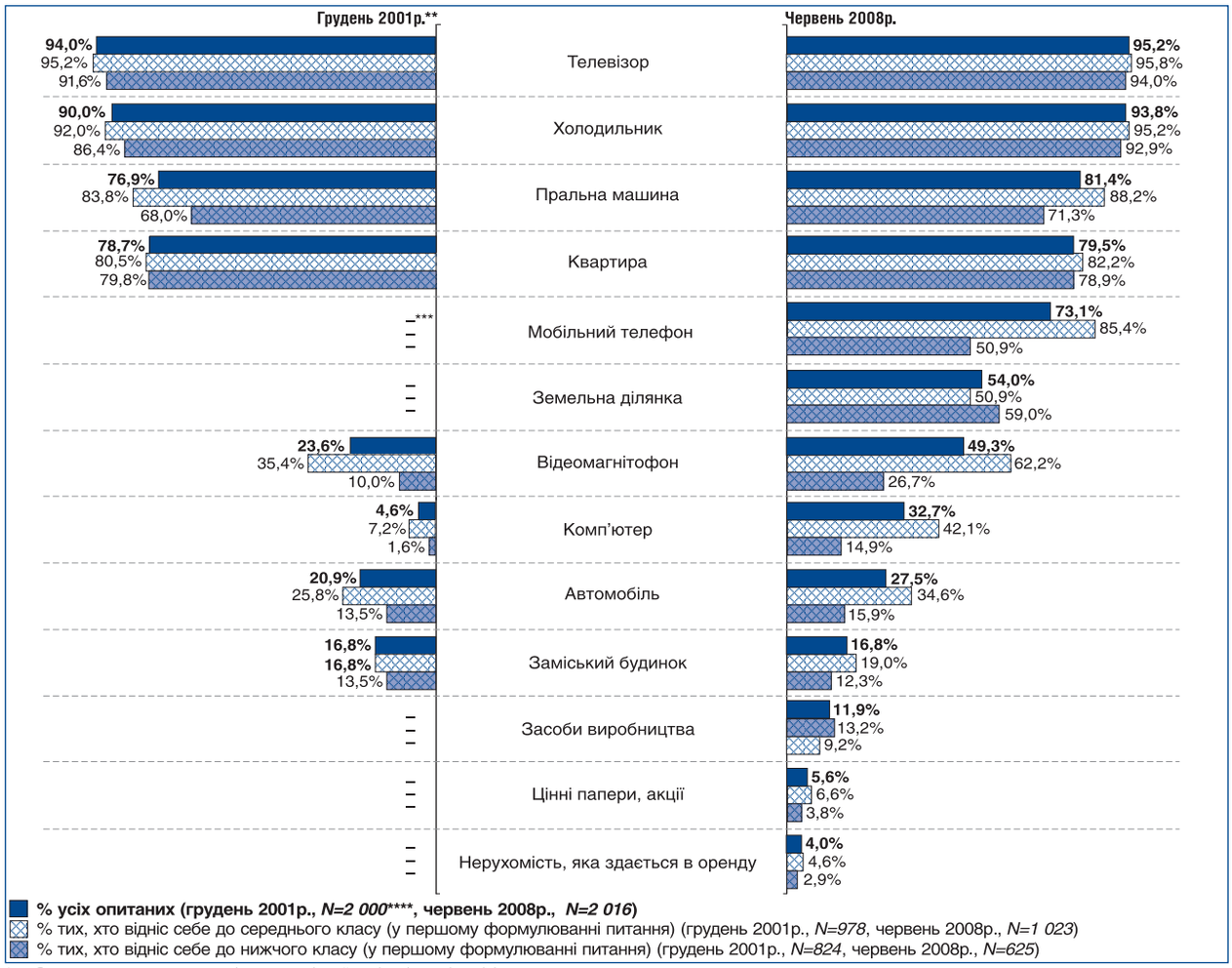

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.
** Результати опитування, проведеного Центром Разумкова у грудні 2001р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення України; опитано 2 000 респондентів,теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.
*** В анкеті 2001р. такого варіанту відповіді не було.
**** *N* – число респондентів у групі.

Порівняно з початком 2004р., як серед усіх опитаних, так і серед представників "суб'єктивного середнього класу" помітно зменшилася частка тих, хто засвідчив, що його родина "ледве зводить кінці з кінцями" або їй "вистачає лише на харчування і придбання необхідних недорогих речей", та відповідно зросла частка тих, кому "в цілому на життя вистачає" або хто живе забезпечено (діаграма "*Яким у цілому є матеріальне становище Вашої сім'ї?*").

"Суб'єктивний середній клас" і "ядро" середнього класу

На основі відповідей респондентів на три окреслені вище питання стосовно їх соціального самовизначення, а також відповідей на питання про рівень матеріального добробуту та рівень освіти можна виокремити умовне "ядро" середнього класу, а для з'ясування його порівняльних характеристик – "ядро" нижчого класу (врізка "*Ядро" середнього та "ядро" нижчого соціальних класів*").

Отже, до "ядра" середнього класу були зараховані ті респонденти, які не лише відносять себе до середнього класу за будь-якого формулювання питання, але й відповідають освітньому та мінімальному майновому критеріям належності до середнього класу[10].

"Ядро" середнього та "ядро" нижчого соціальних класів, або середній клас - 2 та нижчий клас - 2

До "ядра" середнього класу (середнього класу - 2) віднесені респонденти, які:

- віднесли себе до середнього класу (середнього прошарку), відповідаючи на прямі питання (як у першому, так і в другому формулюванні);
- відповідаючи на питання тесту інтегральної самооцінки суспільного становища, позначили свою позицію четвертою-шостою сходинками;
- відповідаючи на питання про рівень матеріального добробуту родини, обрали варіанти відповіді: "*в цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку викликає труднощі*", "*живемо забезпечено, але зробити деякі покупки поки не в змозі*", "*можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо*";
- відповідаючи на питання про рівень освіти зазначили, що мають середню спеціальну або вищу (незакінчену вищу) освіту.

До "ядра" нижчого класу (нижчого класу - 2) віднесені респонденти, які :

- віднесли себе до нижчого класу (прошарку), відповідаючи на пряме питання як у першому, так і в другому формулюванні;
- відповідаючи на питання тесту інтегральної самооцінки суспільного становища, позначили свою позицію сьомою-десятою сходинками;
- відповідаючи на питання про рівень матеріального добробуту родини, обрали варіанти відповіді: "*ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти*" або "*вистачає на харчування і придбання необхідних недорогих речей*".

[10] Загалом, до "ядра" середнього класу було віднесено 17,6% опитаних (або 34,6% тих, хто ідентифікував себе як представника середнього класу, відповідаючи на пряме питання в першому формулюванні, і 38,6% тих, хто відніс себе до середнього прошарку, відповідаючи на друге питання).

Яким у цілому є матеріальне становище Вашої сім'ї?

* Результати опитування, що проводилося Центром Разумкова у лютому 2004р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення України, опитано 2 023 респондентів, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.
** *N* – число респондентів у групі.

Респондентам ставилося питання про володіння не лише певним майном, але й певними особистісними якостями. У таблиці "*Чим з наведеного (майно, особисті якості) Ви володієте?*" наведено відповіді на нього представників "суб'єктивного середнього класу", а також тих, хто ввійшов до "ядра" середнього класу, і респондентів, які, відносячи себе до середнього класу, до його "ядра" не потрапили (їх можна назвати "периферією" середнього класу). Крім того, для порівняння в таблицях наведено дані стосовно опитаних, які віднесли себе до нижчого класу (вони становлять 31% усіх респондентів), і представників "ядра" нижчого класу (14% усіх опитаних).

Як можна бачити з таблиці, **представники "ядра" середнього класу найбільшою мірою відрізняються від представників його "периферії" самооцінкою**

Чим з наведеного (майно, особисті якості) Ви володієте?*
% тих, хто володіє

	% усіх опитаних, *N=2 016***	% середнього класу, *N=1 023*	% "ядра" середнього класу, *N=344*	% тих, хто назвав себе представником середнього класу, але не ввійшов до його "ядра", *N=679*	% нижчого класу, *N=625*	% "ядра" нижчого класу, *N=288*
Законослухняність	**94,0**	95,6	97,4	94,7	92,4	94,2
Терпимість, повага до інших	**94,0**	95,4	96,2	95,0	91,8	92,2
Самоповага, почуття власної гідності	**91,9**	95,3	96,3	94,8	86,1	83,9
Предмети тривалого вжитку (побутова техніка, меблі, автомобіль тощо)	**80,8**	88,0	94,6	84,6	70,4	65,8
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	**78,6**	88,1	91,8	86,2	62,9	54,3
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	**70,7**	82,7	90,0	78,9	50,5	37,8
Раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	**69,1**	72,8	75,6	71,4	65,3	63,4
Комфортне житло	**59,1**	70,8	79,4	66,3	43,5	35,9
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави	**54,7**	62,8	67,0	60,5	42,5	35,2
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	**53,8**	68,4	80,5	62,1	30,0	19,5
Громадянська активність	**53,2**	61,5	62,4	61,0	40,3	33,4
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується	**36,1**	47,9	62,8	40,0	18,2	12,1
Високий рівень освіти	**32,0**	40,7	63,8	28,4	17,8	15,6
Професійна належність до працівників нефізичної праці (інтелігенції, управлінців та ін.)	**29,5**	36,2	57,4	25,0	17,5	12,8
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також заощадження	**26,3**	36,8	49,8	29,9	9,4	4,2
Страхові поліси (медичний, пенсійний, страхування життя)	**23,0**	28,1	32,9	25,6	14,6	7,3
Користування кредитами (на житло, авто тощо)	**18,2**	22,3	29,4	18,5	11,0	7,7
Заміський будинок (дача)	**14,7**	16,9	18,8	15,8	10,8	10,8
Депозитні вклади в банку; цінні папери; нерухомість, що приносить дохід, тощо	**9,2**	10,9	15,4	8,5	5,8	4,0
Власна справа (бізнес)	**8,2**	10,6	15,3	8,1	4,3	1,2

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.
** *N* – число респондентів у групі.

Червень 2008р.

власного матеріального становища та характеру своєї роботи. Наприклад, серед перших вказали на наявність стабільного доходу, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження, 49,8%, тоді як серед других – лише 29,9%; вказали на наявність роботи, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується 62,8% і 40,0%, відповідно; на професійну належність до працівників нефізичної праці – 57,4% і 25,0%, відповідно.

За самооцінкою особистісних якостей ці дві групи відрізняються меншою мірою. Так, на наявність таких рис, як прагнення добробуту за рахунок власної праці вказали відповідно 91,8% і 86,2%, упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не соціальну допомогу з боку держави – відповідно 90,0% і 78,9%, громадянська активність – відповідно 62,4% і 61,0%, прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати – відповідно 67,0% і 60,5%.

За самооцінкою особистісних рис, найбільшою мірою ці дві групи відрізняються за позицією "прагнення до професійної самореалізації, самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації" (відповідно 80,5% і 62,1%). Але навіть за цією характеристикою представники "периферії" середнього класу є значно ближчими до представників його "ядра", ніж до представників "суб'єктивного нижчого класу" (серед яких на наявність цієї якості вказали лише 30,0%).

Наведені результати дозволяють припустити, що ті респонденти, які за об'єктивними характеристиками (рівень добробуту та освіти) не можуть бути зарахованими до "ядра" середнього класу, є все ж досить близькими до його представників за самооцінкою особистісних якостей, що визначають стиль їх соціальної поведінки.

Мотивація самовизначення

Представникам "суб'єктивного середнього класу" ставилося питання про мотивацію їх самовизначення (діаграма "*Чому Ви віднесли себе до середнього класу?*"). Найчастіше називалися варіанти відповіді "маю високий рівень доходів" і "просто я себе так відчуваю".

Особливо часто високий рівень доходів як мотив самовизначення називають представники "ядра" середнього класу.

Представники "периферії середнього класу" також серед головних мотивів називають високий рівень доходів і те, що вони "себе так відчувають". 19,1% з-поміж них назвали як мотив те, що вони "не хочуть відносити себе до нижчого класу, це принизливо". Доречно зауважити: є підстави вважати, що насправді таким мотивом

Чому Ви віднесли себе до середнього класу?*
% тих, хто віднесли себе до середнього класу

* Респондентам пропонувалося вказати одну найголовнішу причину.

керувалися більше представників цієї групи, адже, як відомо, відповідаючи на прямі питання про мотиви дій, респонденти неохоче називають ті з них, які можуть знизити їх самооцінку чи їх оцінку оточенням.

Соціально-демографічна структура

Можна порівняти соціально-демографічну структуру "суб'єктивного середнього класу" із структурою "ядра" середнього класу. Також для порівняння в таблицях і діаграмах, поданих нижче, наведено дані про соціально-демографічну структуру "суб'єктивного нижчого класу" і "ядра" нижчого класу (врізка "*Соціально-демографічні виміри соціальних класів*").

Якщо серед представників "ядра" середнього класу, порівняно з представниками "суб'єктивного середнього класу", сукупна частка підприємців (великих, середніх, дрібних і фермерів) статистично значимо не відрізняється (відповідно 12,4% і 8,9%), то частка менеджерів вищої (на рівні підприємства, установи) середньої (на рівні підрозділу підприємства чи установи) ланок є значимо більшою (відповідно 8,7% і 4,2%). Ще більш помітною є різниця в сукупній частці фахівців виробничої і невиробничої сфер (відповідно 27,8% і 16,1%), проте менша частка кваліфікованих робітників (відповідно 10,0% і 18,4%) і пенсіонерів (відповідно 8,3% і 16,1%).

Отже, в "ядрі" українського середнього класу модальною (тобто найбільш представленою групою) є фахівці, тоді як загалом серед тих, хто відніс себе до середнього класу, явно вираженої однієї модальної групи немає – тут переважають відразу кілька груп: кваліфіковані робітники, фахівці та пенсіонери. Модальну групу "суб'єктивного нижчого класу" і ще більшою мірою "ядра" нижчого класу становлять пенсіонери (відповідно 47,1% і 62,2%), а серед працюючих представників "суб'єктивного нижчого класу" та його "ядра" – робітники, серед яких найбільша частка – кваліфіковані робітники.

Освіта

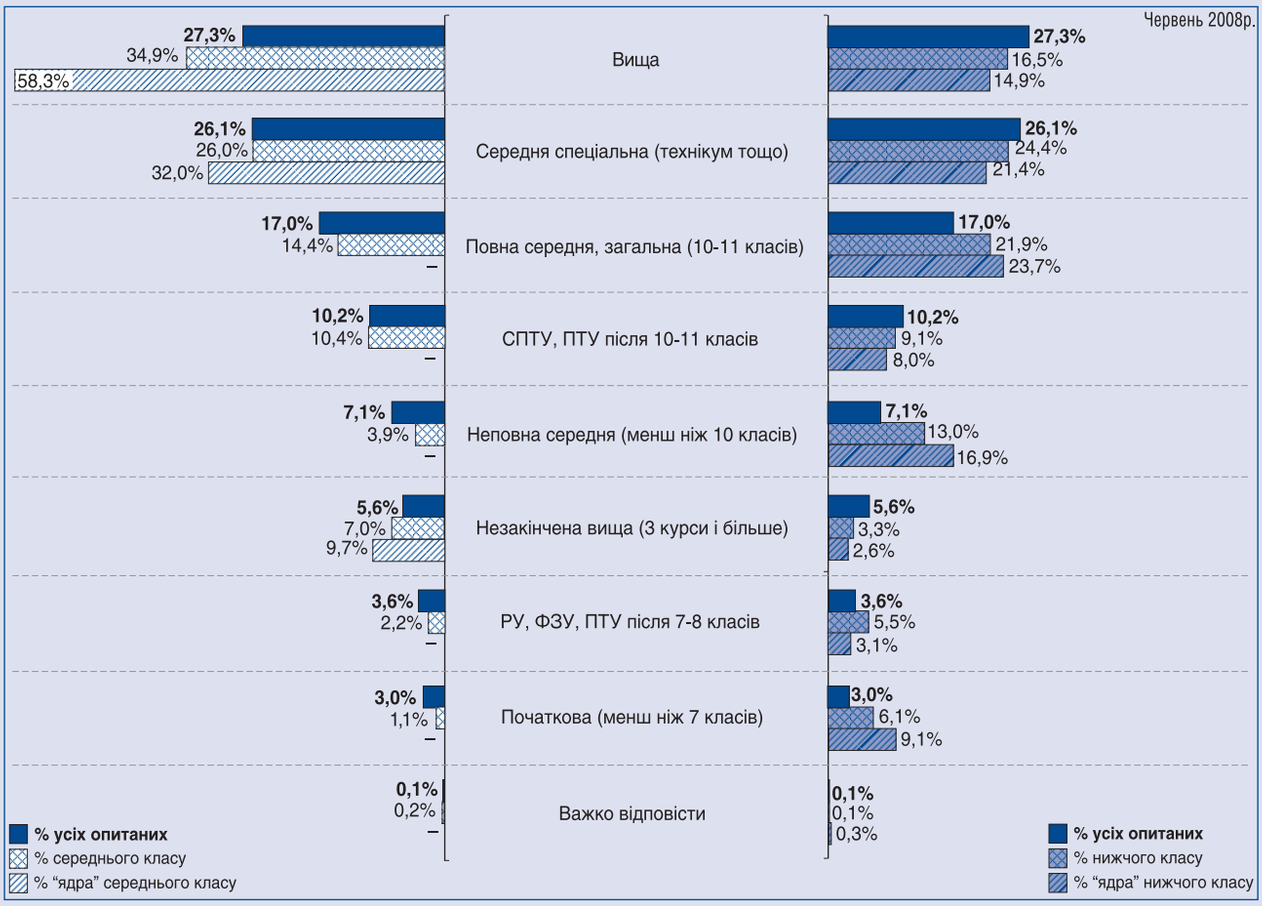

Соціальний статус

	% усіх опитаних	% середнього класу	% "ядра" середнього класу	% нижчого класу	% "ядра" нижчого класу
Пенсіонер	**27,3**	16,1	8,3	47,1	62,2
Кваліфікований робітник	**16,1**	18,4	10,0	14,1	5,5
Фахівець сфери науки, освіти, охорони здоров'я, засобів масової інформації	**8,6**	10,9	19,2	3,2	2,6
Службовець	**8,4**	8,9	10,1	5,8	3,7
Займаюся індивідуальною підприємницькою діяльністю	**5,0**	6,9	9,3	2,1	0,0
Учень, студент	**4,6**	6,7	7,0	1,5	1,0
Веду домашнє господарство	**4,5**	5,4	3,3	3,2	3,5
Фахівець виробничої сфери	**4,2**	5,2	8,6	3,1	1,8
Непрацюючий (але не зареєстрований як безробітний)	**3,8**	3,3	3,1	3,8	5,0
Некваліфікований робітник	**3,2**	2,6	1,2	4,5	4,1
Робітник сільського господарства, КСП	**2,3**	1,8	0,8	2,5	2,1
Керівник (менеджер) підрозділу підприємства, установи	**2,2**	3,4	7,2	1,1	0,3
Керівник нижньої ланки на підприємстві, в установі	**1,9**	2,4	3,8	0,8	0,6
Непрацездатний (в т.ч. інвалід)	**1,1**	0,7	0,0	1,7	2,6
Військовослужбовець Збройних Сил, Служби безпеки, МВС	**0,9**	1,2	1,8	0,6	0,0
Власник малого підприємства	**0,7**	1,1	1,8	0,4	0,3
Фермер	**0,7**	0,5	0,8	0,6	0,3
Належу до людей вільних професій (художник, письменник, актор тощо)	**0,7**	0,4	0,3	1,1	1,0
Керівник (менеджер) підприємства, установи	**0,6**	0,8	1,5	0,2	0,0
Офіційно зареєстрований безробітний	**0,6**	0,1	0,0	1,5	2,1
Власник середнього підприємства	**0,3**	0,3	0,5	0,0	0,0
Власник великого підприємства	**0,1**	0,1	0,0	0,0	0,0
Інше	**1,9**	2,6	1,0	1,1	1,3
Не відповіли	**0,3**	0,2	0,4	0,0	0,0

Червень 2008р.

Матеріальне становище

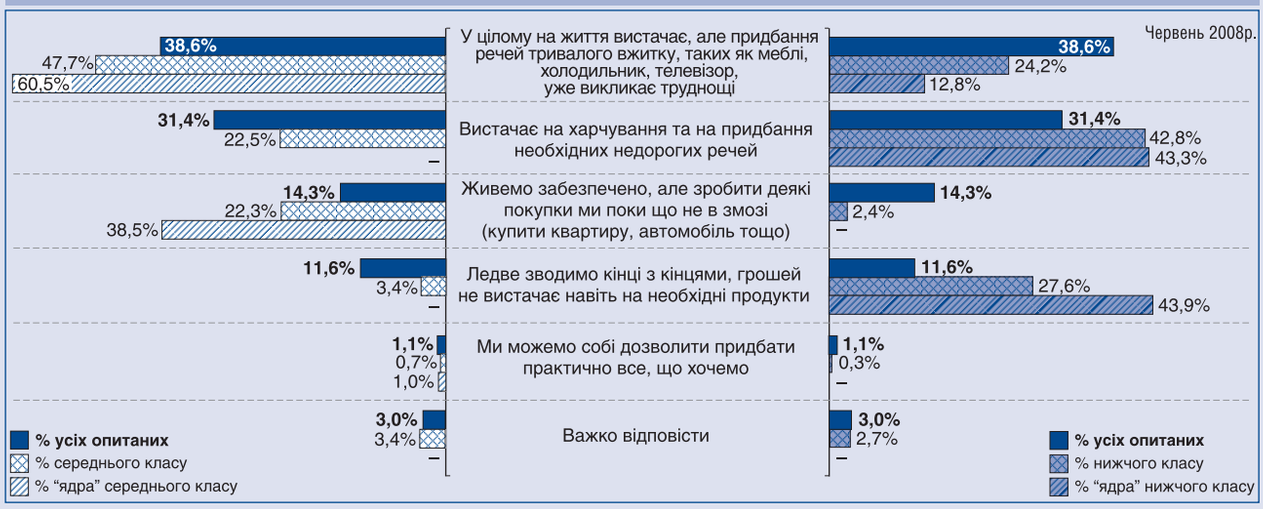

Вік

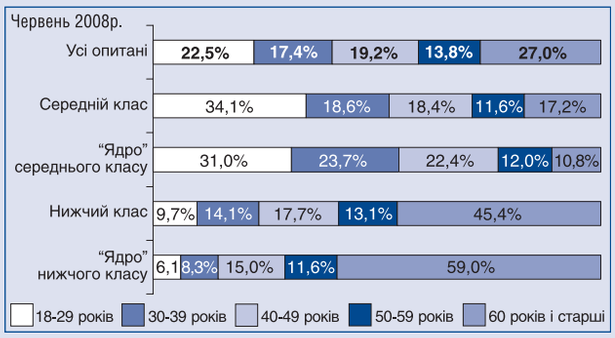

Стать

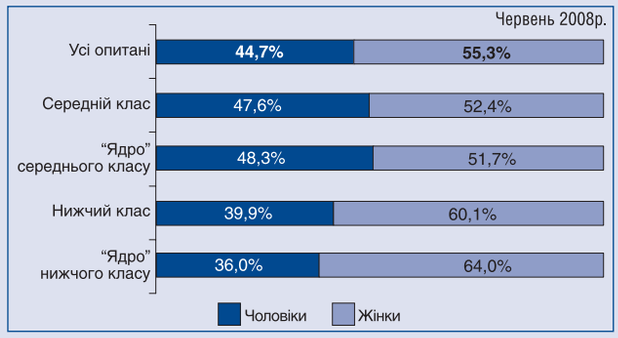

Тип поселення

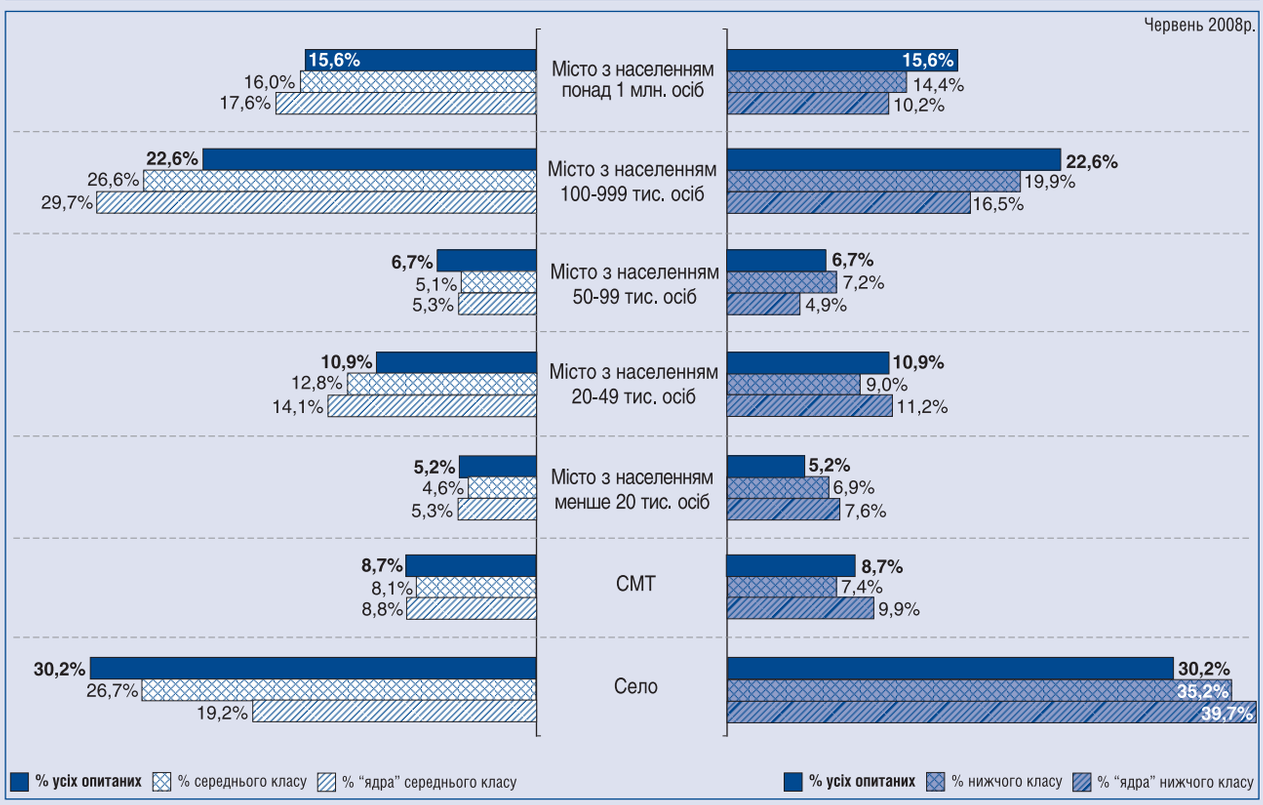

До якої категорії Ви можете себе насамперед віднести?

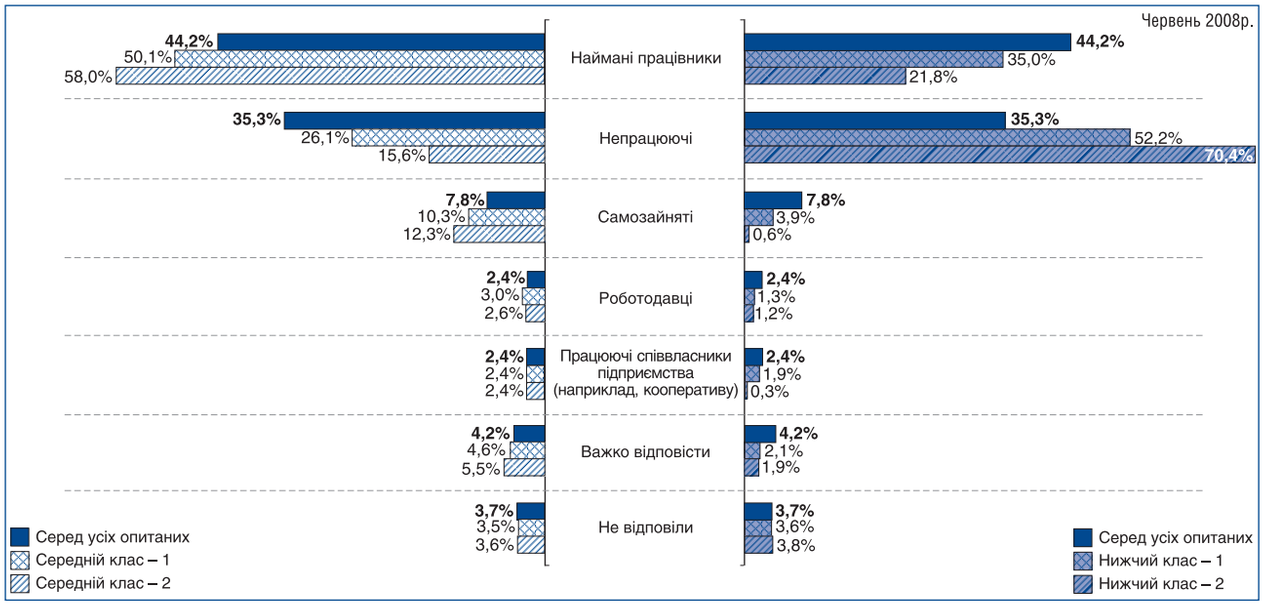

Найчастіше представники "суб'єктивного середнього класу" та його "ядра" відносять себе до категорії найманих працівників (діаграма "*До якої категорії Ви можете себе насамперед віднести?*"), досить великою серед них є частка непрацюючих і самозайнятих, незначною (близько 5%) – роботодавців і працюючих співвласників підприємств.

Серед тих, хто відносить себе до середнього класу, та представників його "ядра" більше, ніж серед дорослого населення України в цілому, молодих людей віком до 29 років, і менше людей похилого віку (60 років і старші). Крім того, серед представників "ядра" середнього "класу" на статистично значимому рівні більше, ніж серед дорослого населення в цілому і серед тих, хто відніс себе до середнього класу, представників середньої вікової групи (30-49 років), що не дивно, зважаючи на те, що саме люди середнього віку найчастіше володіють такими характеристиками середнього класу, як високий освітній рівень і рівень добробуту.

Гендерна структура середнього класу, як і "ядра" середнього класу статистично значимо не відрізняється від структури масиву в цілому. Проте відмінності між середнім і нижчим класами, а також "ядрами" цих двох класів є значимими: частка чоловіків серед представників середнього класу є вищою, ніж серед представників нижчого класу. Значною мірою така відмінність може бути наслідком вікової структури класів, адже жінки помітно переважають у найстаршій віковій групі, а представники цієї групи частіше відносять себе до нижчого класу.

Порівнюючи окреслені групи за поселенською структурою, можна бачити, що серед "суб'єктивного середнього класу" дещо менше, ніж серед дорослого населення в цілому, сільських жителів (відповідно 26,7% і 30,2%, відмінності статично значимі на рівні 0,05), а от "ядро" середнього класу відрізняється за поселенською структурою вже значно більшою мірою – сільські жителі тут становлять лише 19,2% (що також не дивно, зважаючи на нижчий рівень добробуту та освітній рівень жителів сіл, порівняно з городянами).

Загалом на основі викладеного можна констатувати наступне.

Однією з необхідних умов існування соціальної спільноти як суб'єкта суспільного життя є визначення себе (самовизначення, самоідентифікація) частиною членів суспільства саме як членів цієї спільноти. Це зумовлює важливість досліджень соціальної самоідентифікації, у т.ч. самоідентифікації громадян як представників середнього класу.

Разом з тим, потрібно враховувати, що віднесення себе респондентом до середнього класу під час соціологічних опитувань часто відбувається як прояв небажання називати себе представником нижчого класу, а також під впливом тієї обставини, що в ситуації, коли середній клас подається в засобах масової інформації як "прогресивно-перетворююча" соціальна спільнота, цілком природним є бажання частини респондентів під час спілкування з інтерв'юером також віднести себе до неї.

Порівняно з 2002р. в Україні стало менше тих, хто відносить себе до соціальних груп, які в соціальній стратифікації посідають позиції нижче середнього класу (прошарку), і зросла частка тих, хто відносить себе до середнього прошарку. Це можна пояснити об'єктивними причинами, насамперед – зростанням рівня добробуту.

Всередині середнього класу можна виокремити його "ядро", тобто тих його представників, які відповідають об'єктивним майновим і освітнім критеріям належності до цієї соціальної групи, а також відзначаються стійкою самоідентифікацією як члени цієї групи незалежно від формулювання питань. Як показали результати дослідження, ті представники "суб'єктивного середнього класу", які не ввійшли до його "ядра" (периферія середнього класу), є досить близькими до нього за самооцінкою особистісних якостей, які визначають стиль їх соціальної поведінки.

У "ядрі" українського середнього класу модальною (тобто найбільш представленою групою) є фахівці, тоді як загалом серед тих, хто відніс себе до середнього класу, явно вираженої модальної групи немає – тут переважають відразу кілька груп: кваліфіковані робітники, фахівці та пенсіонери. Модальну групу "суб'єктивного нижчого класу" та ще більшою мірою "ядра" нижчого класу становлять пенсіонери, а серед працюючих представників "суб'єктивного нижчого класу" та його "ядра" – робітники, серед яких найбільшу частку становлять кваліфіковані робітники. ■

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС: УЯВЛЕННЯ ТА РЕАЛЬНІ ОЗНАКИ

***Андрій БИЧЕНКО**,*
директор соціологічної служби
Центру Разумкова

Середній клас сприймається як певна особлива соціальна спільнота, межі та нормативні ознаки якої досить важко визначити, але яка, проте, реально існує і діє як окремий соціальний суб'єкт. Тому виникає проблема коректного опису як суспільних уявлень про середній клас, так і його реальних ознак. Особливий інтерес становить також з'ясування спільного і відмінного в уявленнях людей, які відносять себе до різних соціальних класів, а також – окреслення реальних ознак цих класів у тому їх стані, в якому вони зараз існують в Україні[1].

З метою такого з'ясування Центр Разумкова провів два тематичні соціологічні дослідження, результати яких наводяться, а в окремих випадках порівнюються нижче[2]. Аналіз цих результатів дозволяє стверджувати, що уявлення українських громадян про середній клас є досить усталеними, а також – припускати, що в Україні формується так званий "новий середній клас", соціальну основу якого становлять фахівці, а не власники, як це було у випадку "старого середнього класу".

Уявлення громадян України про середній клас

Загалом, уявлення громадян України про середній клас відповідають тому його "образу", який переважає у вітчизняних засобах масової інформації та документах політичних сил, які претендували або претендують на роль репрезентанта його інтересів. Це позитивний, можливо, дещо ідеалізований образ демократичної соціальної спільноти, що складається з досить забезпечених людей, добробут яких дозволяє вести певний спосіб життя – комфортний, активний, такий, що сприяє самореалізації особистості.

З іншого боку такий образ і такий спосіб життя є бажаними для багатьох, тому уявлення про середній клас формуються, ймовірно, також під впливом бажаного та є певним описом громадянами власного так само дещо ідеалізованого образу, причому не завжди цей образ залежить від того, до якого соціального класу відносить себе сам громадянин.

Ознаки середнього класу за уявленнями громадян. Оскільки середній клас, з одного боку, пов'язується з досить високим рівнем добробуту, а з іншого – є очевидно різноплановим явищем, то переважна частина відповідей на питання "*За якими ознаками в першу чергу людину можна віднести до середнього класу?*" зосередилася на двох варіантах: "за рівнем доходів, розміром майна, яким вона володіє" (54,5%) та варіанті, згідно з яким, "за однією ознакою це зробити неможливо, лише за сукупністю ознак" (24,1%). Інші запропоновані ознаки набрали значно менше голосів (діаграма "*За якими ознаками в першу чергу…?*").

Примітними є три обставини. *По-перше*, загальний розподіл відповідей, порівняно з 2005р., фактично не змінився. *По-друге*, представники нижчого класу частіше, ніж середнього, відзначають саме ознаку добробуту: так, на неї вказали 72,6% представників нижчого класу-2, проти 49,2% – середнього класу-2. Подібне співвідношення є характерним для всіх вікових і регіональних груп. *По-третє*, на Півдні на ознаку добробуту вказали виразно менші частки як середнього класу (24,5% проти 47-64% в інших регіонах), так і нижчого (46,7% проти 70-75%).

Респондентам був запропонований перелік з 20 ознак, якими має обов'язково володіти людина, щоб її можна було віднести до середнього класу, а також пропонувалося визначити ступінь обов'язковості кожної з ознак окремо. В цьому випадку 15 ознак за позитивним балансом відповідей "обов'язково/

[1] У цьому тексті терміни "середній клас" і "середній клас-1", "нижчий клас" і "нижчий клас-1", "ядро" середнього класу" і "середній клас-2", "ядро" нижчого класу" і "нижчий клас-2" є синонімічними; їх визначення див. у статті М.Міщенка "Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства", вміщеній в цьому журналі, с.5-13. "Середній клас" і "середній клас-1" визначені у статті як "суб'єктивний середній клас", "нижчий клас" і "нижчий клас-1" – як "суб'єктивний нижчий клас".

[2] Дослідження проведені з 19 по 25 червня 2008р. (опитано 2016 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України) та з 3 по 13 листопада 2005р. (опитано 1993 респонденти віком від 18 років у всіх регіонах України). Теоретична похибка вибірки обох досліджень не перевищує 2,3%.

За якими ознаками в першу чергу людину можна віднести до середнього класу?
% опитаних

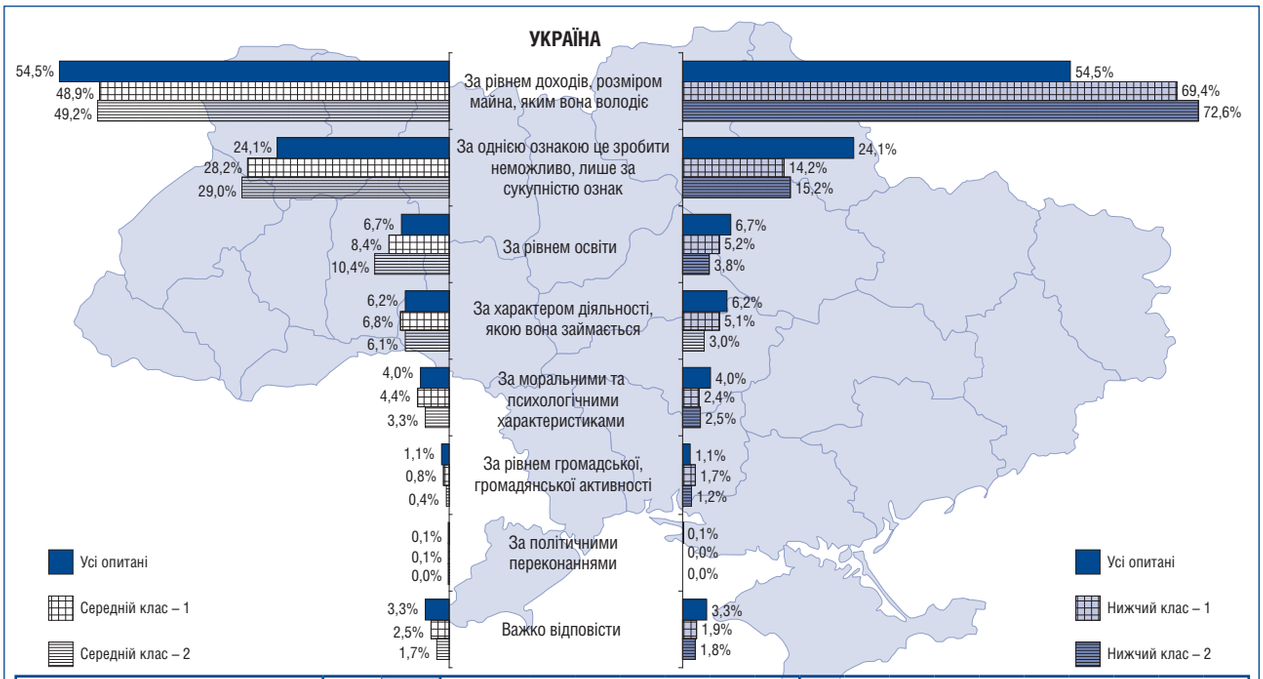

	2005р.	2008р.	Регіони								Вік, років									
			Захід		Центр		Південь		Схід		18-29		30-39		40-49		50-59		60 і старші	
			Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
За рівнем доходів, розміром майна, яким вона володіє	57,4	54,5	64,3	69,8	56,5	70,2	24,5	46,7	47,1	75,1	45,2	70,5	53,2	70,5	47,5	67,6	47,6	75,6	53,6	67,6
За однією ознакою це зробити неможливо, лише за сукупністю ознак	26,3	24,1	10,7	14,2	22,9	15,1	56,3	30,0	26,7	8,5	30,1	13,1	29,3	9,1	33,2	14,4	28,0	12,2	17,5	15,8
За рівнем освіти	3,0	6,7	12,8	6,6	6,5	2,0	3,6	3,3	10,2	8,9	10,3	8,2	4,9	5,7	5,1	8,1	9,8	3,7	12,0	3,9
За характером діяльності, якою вона займається	4,5	6,2	8,2	4,7	5,5	3,7	6,3	10,0	7,3	5,2	7,2	4,9	8,3	4,5	7,8	5,4	6,3	4,9	3,0	5,3
За моральними та психологічними характеристиками	5,1	4,0	2,0	0,9	5,8	4,1	3,1	3,3	5,2	0,9	4,1	0,0	3,4	3,4	2,8	1,8	5,6	1,2	7,2	3,5
За рівнем громадської, громадянської активності	0,2	1,1	0,0	0,9	0,0	2,4	0,5	3,3	2,0	0,9	0,3	3,3	0,5	4,5	1,8	0,0	0,0	1,2	0,6	1,4
За політичними переконаннями	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	0,0	0,0
Важко відповісти	3,5	3,3	2,0	2,8	2,7	2,4	5,7	3,3	1,2	0,5	2,7	0,0	0,5	2,3	1,8	2,7	2,1	1,2	6,0	2,5

не обов'язково" виявилися обов'язковими та розташувалися в послідовності, наведеній у врізці "*Обов'язкові та необов'язкові для представника середнього класу ознаки та якості*".

Ця послідовність, порівняно з 2005р., не змінилася та є фактично однаковою для всіх виокремлених груп: соціальних, вікових, регіональних. Лише на Півдні дещо більша, ніж в інших регіонах, частка представників середнього класу відзначили обов'язковість таких якостей, як громадянська активність, прихильність до демократичних цінностей та раціональні потреби.

Докладно відповідні дані наведені в діаграмах "*Чим з наведеного обов'язково повинна володіти людина, щоб її можна було віднести до середнього класу?*" та "*Що з наведеного обов'язково повинно бути притаманним людині, щоб її можна було віднести до середнього класу?*" (с.16-17).

ОБОВ'ЯЗКОВІ ТА НЕОБОВ'ЯЗКОВІ ДЛЯ ПРЕДСТАВНИКА СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ОЗНАКИ ТА ЯКОСТІ

Обов'язкові ознаки матеріального чи об'єктивного характеру:

- стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження;
- комфортне житло;
- робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується;
- предмети тривалого вжитку;
- високий рівень освіти;
- страхові поліси.

Обов'язкові морально-психологічні якості:

- самоповага, почуття власної гідності;
- терпимість, повага до інших;
- законослухняність;
- прагнення добробуту за рахунок власної праці;
- упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави;
- прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації;
- громадянська активність;
- прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави;
- раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими.

Не обов'язкові ознаки матеріального чи об'єктивного характеру
(негативний баланс відповідей):

- депозити, цінні папери, нерухомість, що приносить дохід;
- заміський будинок (дача);
- користування кредитами;
- професійна належність до працівників нефізичної праці;
- власна справа (бізнес).

Чим з наведеного обов'язково повинна володіти людина, щоб її можна було віднести до середнього класу?
% опитаних

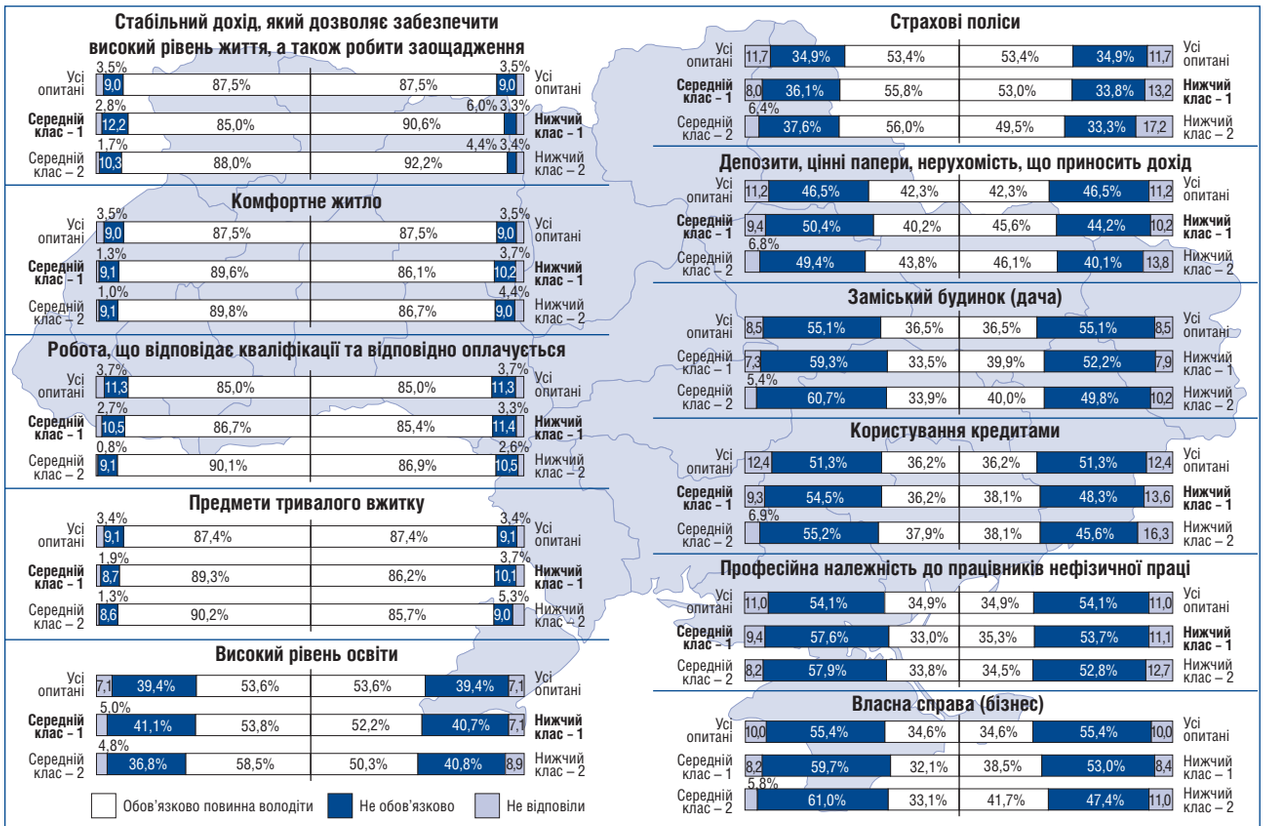

	2005р.	2008р.	Регіони								Вік, років									
			Захід		Центр		Південь		Схід		18-29		30-39		40-49		50-59		60 і старші	
			Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також робити заощадження																				
Обов'язково	91,7	87,5	87,2	86,9	95,9	95,1	60,2	93,4	88,4	86,3	82,9	86,9	87,7	88,6	85,8	94,6	87,4	90,2	82,4	91,2
Не обов'язково	4,6	9,0	9,7	7,5	4,1	2,8	29,3	1,6	10,8	10,4	13,7	6,6	8,3	9,1	11,5	2,7	11,2	8,5	15,8	4,9
Важко відповісти	3,7	3,5	3,1	5,6	0,0	2,0	10,5	4,9	0,9	3,3	3,4	6,6	3,9	2,3	2,8	2,7	1,4	1,2	1,8	3,9
Комфортне житло																				
Обов'язково	89,2	87,5	86,7	83,0	89,4	88,6	94,3	91,8	88,4	83,5	89,0	88,5	86,3	88,6	89,4	89,2	94,4	89,0	90,9	82,7
Не обов'язково	7,7	9,0	12,2	9,4	8,6	7,3	4,2	6,6	10,8	14,6	9,6	6,6	10,3	9,1	10,1	9,9	5,6	11,0	8,5	10,9
Важко відповісти	3,1	3,5	1,0	7,5	2,1	4,1	1,6	1,6	0,9	1,9	1,4	4,9	3,4	2,3	0,5	0,9	0,0	0,0	0,6	6,3
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується																				
Обов'язково	88,4	85,0	89,8	87,7	90,4	85,8	90,7	95,1	79,1	80,7	86,0	82,0	89,7	79,5	84,3	91,8	88,1	91,5	86,7	83,5
Не обов'язково	7,5	11,3	9,7	8,5	8,6	9,3	5,2	4,9	15,9	17,5	11,0	13,1	8,3	17,0	12,9	7,3	9,8	7,3	9,6	12,0
Важко відповісти	4,1	3,7	0,5	3,8	1,0	4,9	4,1	0,0	4,9	1,9	3,1	4,9	2,0	3,4	2,8	0,9	2,1	1,2	3,6	4,6
Предмети тривалого вжитку																				
Обов'язково	88,0	87,4	89,8	84,9	92,1	87,3	93,7	93,4	84,3	83,5	88,4	90,2	92,2	86,5	88,1	86,5	91,6	86,6	86,7	84,5
Не обов'язково	8,1	9,1	9,2	9,4	6,9	8,2	3,7	6,6	12,8	14,2	9,6	4,9	5,9	12,4	10,6	12,6	7,0	11,0	10,2	9,5
Важко відповісти	3,9	3,4	1,0	5,7	1,0	4,5	2,6	0,0	2,9	2,4	2,1	4,9	2,0	1,1	1,4	0,9	1,4	2,4	3,0	6,0
Високий рівень освіти																				
Обов'язково	54,6	53,6	59,0	50,9	57,4	52,0	35,1	49,2	58,4	54,0	56,4	60,0	53,2	51,7	49,1	49,1	54,2	46,3	56,0	53,5
Не обов'язково	37,1	39,4	37,4	40,6	36,8	40,2	62,3	47,5	35,2	39,4	37,5	35,0	42,0	42,5	46,8	49,1	40,8	47,6	39,2	36,3
Важко відповісти	8,4	7,1	3,6	8,5	5,8	7,7	2,6	3,3	6,4	6,6	6,2	5,0	4,9	5,7	4,1	1,8	4,9	6,1	4,8	10,2
Страхові поліси																				
Обов'язково	49,1	53,4	53,1	43,9	54,0	50,0	71,7	52,5	50,3	60,8	58,4	45,0	56,1	62,9	57,1	61,3	53,1	54,9	52,1	47,7
Не обов'язково	36,4	34,9	40,3	36,4	39,2	34,1	19,9	41,0	40,1	30,2	34,5	38,3	35,1	29,2	35,9	33,3	38,5	36,6	38,2	33,7
Важко відповісти	14,4	11,7	6,6	19,6	6,9	15,9	8,4	6,6	9,6	9,0	7,2	16,7	8,8	7,9	6,9	5,4	8,4	8,5	9,7	18,6
Депозити, цінні папери, нерухомість, що приносить дохід																				
Обов'язково	31,9	42,3	39,0	37,4	52,2	51,2	31,3	45,2	35,8	43,4	42,8	43,3	39,5	56,8	40,8	50,9	40,6	46,3	35,5	40,8
Не обов'язково	53,7	46,5	53,8	48,6	38,8	36,2	62,0	50,0	51,7	49,5	47,3	45,0	51,7	37,5	52,3	47,3	50,3	46,3	51,2	44,0
Важко відповісти	14,4	11,2	7,2	14,0	8,9	12,6	6,8	4,8	12,5	7,1	9,9	11,7	8,8	5,7	6,9	1,8	9,1	7,3	13,3	15,1
Заміський будинок (дача)																				
Обов'язково	30,9	36,5	27,0	31,1	44,7	41,6	25,5	49,2	32,3	39,6	34,2	39,3	33,7	48,9	39,4	37,3	32,9	36,6	25,3	39,3
Не обов'язково	61,3	55,1	66,8	56,6	50,5	48,6	66,7	42,6	58,1	57,1	60,6	50,8	55,6	48,9	55,5	55,5	58,7	59,8	66,3	50,2
Важко відповісти	7,8	8,5	6,1	12,3	4,8	9,8	7,8	8,2	9,6	3,3	5,1	9,8	10,7	2,3	5,0	7,3	8,4	3,7	8,4	10,5
Користування кредитами																				
Обов'язково	37,9	36,2	36,4	19,6	41,1	39,2	27,6	58,1	36,9	40,6	42,0	27,9	29,8	55,7	39,2	40,9	36,6	42,2	29,9	32,7
Не обов'язково	47,9	51,3	56,9	59,8	50,7	44,5	63,5	35,5	51,2	50,0	49,8	49,2	61,0	43,2	52,1	54,5	56,3	44,6	55,7	48,2
Важко відповісти	14,2	12,4	6,7	20,6	8,2	16,3	8,9	6,5	11,9	9,4	8,2	23,0	9,3	1,1	8,8	4,5	7,0	13,3	14,4	19,0
Професійна належність до працівників нефізичної праці																				
Обов'язково	31,8	34,9	43,4	28,0	30,8	35,0	20,8	42,6	35,5	37,3	32,9	41,0	29,3	40,9	33,0	29,7	35,0	30,5	35,5	36,3
Не обов'язково	55,2	54,1	48,0	52,3	58,9	54,5	74,0	52,5	52,9	53,8	59,2	44,3	60,0	52,3	58,7	64,9	53,8	62,2	53,6	48,9
Важко відповісти	13,0	11,0	8,7	19,6	10,3	10,6	5,2	4,9	11,6	9,0	7,9	14,8	10,7	6,8	8,3	5,4	11,2	7,3	10,8	14,8
Власна справа (бізнес)																				
Обов'язково	32,1	34,6	31,6	35,5	42,8	43,9	27,6	50,8	26,2	30,0	33,4	45,0	33,2	37,5	35,3	44,5	32,2	39,0	23,6	35,3
Не обов'язково	57,8	55,4	61,2	54,2	50,7	44,3	67,2	45,9	61,9	64,3	58,0	45,0	57,1	60,2	58,3	51,8	60,8	57,3	66,7	51,9
Важко відповісти	10,1	10,0	7,1	10,3	6,5	11,8	5,2	3,3	11,9	5,6	8,5	10,0	9,8	2,3	6,4	3,6	7,0	3,7	9,7	12,7

Що з наведеного обов'язково повинно бути притаманним людині, щоб її можна було віднести до середнього класу?
% опитаних

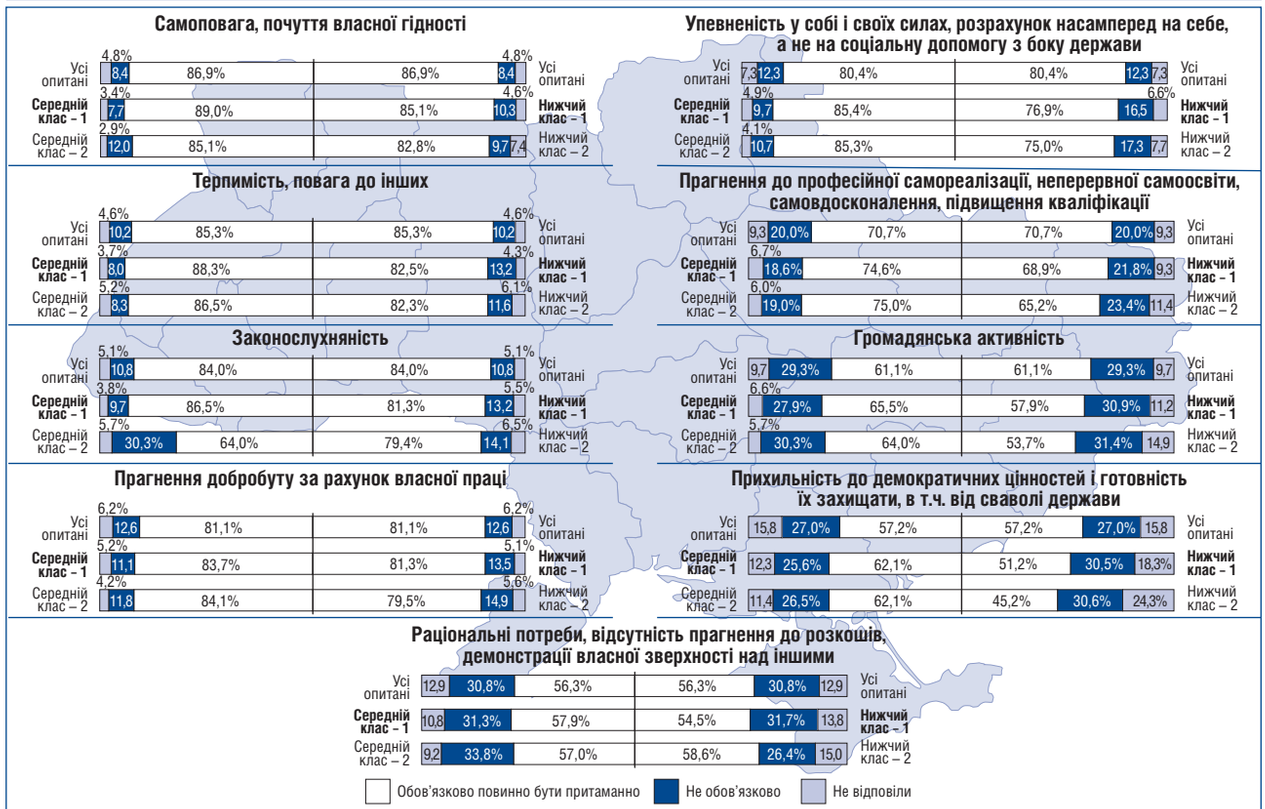

	2005р.	2008р.	Регіони: Захід		Центр		Південь		Схід		Вік, років: 18-29		30-39		40-49		50-59		60 і старші	
			Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
Самоповага, почуття власної гідності																				
Обов'язково	88,7	86,9	89,3	80,4	91,8	85,4	96,9	91,8	82,3	85,4	90,8	80,3	90,7	84,1	85,3	87,4	88,9	89,0	88,6	84,2
Не обов'язково	5,8	8,4	7,1	10,3	4,5	9,8	2,6	6,6	13,4	11,8	6,8	14,8	5,4	13,6	11,0	12,6	8,3	7,3	7,2	8,4
Важко відповісти	5,5	4,8	3,6	9,3	3,8	4,9	0,5	1,6	4,4	2,8	2,4	4,9	3,9	2,3	3,7	0,0	2,8	3,7	4,2	7,4
Терпимість, повага до інших																				
Обов'язково	83,8	85,3	86,7	78,5	90,7	83,3	95,8	82,3	82,8	83,5	91,1	78,7	84,4	75,0	86,7	85,6	90,2	84,3	88,0	83,5
Не обов'язково	9,4	10,2	9,2	12,1	7,2	12,6	3,1	14,5	10,8	14,2	6,5	13,1	9,3	25,0	10,1	12,6	6,3	13,3	7,8	9,9
Важко	6,8	4,6	4,1	9,3	2,1	4,1	1,0	3,2	6,4	2,4	2,4	8,2	6,3	0,0	3,2	1,8	3,5	2,4	4,2	6,7
Законослухняність																				
Обов'язково	82,5	84,0	86,2	72,6	87,3	81,0	94,3	83,6	81,7	85,4	87,0	80,3	83,4	81,8	85,7	82,9	86,7	81,7	90,4	80,6
Не обов'язково	10,4	10,8	8,7	15,1	9,3	14,2	5,7	14,8	12,8	10,8	9,6	11,5	11,7	17,0	10,6	16,2	8,4	13,4	7,2	10,9
Важко відповісти	7,1	5,1	5,1	12,3	3,4	4,9	0,0	1,6	5,5	3,8	3,4	8,2	4,9	1,1	3,7	0,9	4,9	4,9	2,4	8,5
Прагнення добробуту за рахунок власної праці																				
Обов'язково	85,2	81,1	87,7	74,8	83,8	84,5	94,3	88,7	75,4	79,2	81,6	82,0	82,8	78,4	82,5	88,3	86,0	81,7	87,3	78,9
Не обов'язково	8,1	12,6	8,7	15,0	10,7	10,2	3,1	8,1	17,4	17,9	13,0	14,8	10,3	20,5	12,4	8,1	10,5	14,6	7,8	13,3
Важко відповісти	6,7	6,2	3,6	10,3	5,5	5,3	2,6	3,2	7,2	2,8	5,5	3,3	6,9	1,1	5,1	3,6	3,5	3,7	4,8	7,7
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави																				
Обов'язково	83,6	80,4	88,3	78,3	83,6	79,7	93,8	82,3	80,5	71,7	86,6	83,6	88,2	70,5	81,7	88,2	84,5	89,0	85,5	69,7
Не обов'язково	8,5	12,3	6,6	13,2	8,6	13,8	4,7	14,5	15,1	21,7	9,6	13,1	6,9	25,0	11,5	10,0	12,0	8,5	9,0	19,7
Важко відповісти	7,9	7,3	5,1	8,5	7,9	6,5	1,6	3,2	4,4	6,6	3,8	3,3	4,9	4,5	6,9	1,8	3,5	2,4	5,4	10,6
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації																				
Обов'язково	70,6	70,7	74,9	65,4	71,5	66,3	87,0	72,1	70,6	73,0	74,3	68,3	75,1	72,7	73,4	65,8	72,0	78,0	78,2	66,2
Не обов'язково	19,4	20,0	20,0	20,6	19,6	21,5	8,3	23,0	22,7	22,3	19,2	18,3	18,0	22,7	20,2	31,5	21,0	18,3	14,5	19,4
Важко відповісти	10,0	9,3	5,1	14,0	8,9	12,2	4,7	4,9	6,7	4,7	6,5	13,3	6,8	4,5	6,4	2,7	7,0	3,7	7,3	14,4
Громадянська активність																				
Обов'язково	50,7	61,1	61,7	41,5	59,9	55,9	82,8	69,4	62,5	64,8	67,1	50,0	61,0	61,4	63,1	55,5	67,1	58,5	70,5	59,2
Не обов'язково	34,8	29,3	33,2	39,6	33,9	31,4	15,6	24,2	26,7	27,7	27,1	41,7	30,7	31,8	30,4	40,0	25,2	29,3	24,1	25,4
Важко відповісти	14,6	9,7	5,1	18,9	6,2	12,7	1,6	6,5	10,8	7,5	5,8	8,3	8,3	6,8	6,5	4,5	7,7	12,2	5,4	15,5
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави																				
Обов'язково	49,6	57,2	54,4	42,1	57,0	50,6	81,7	54,1	60,0	56,1	60,6	48,3	59,5	51,1	64,2	47,7	63,6	54,9	63,6	52,5
Не обов'язково	27,6	27,0	35,4	31,8	28,2	31,4	11,5	21,3	25,8	31,1	27,7	33,3	27,3	35,2	23,9	41,4	23,8	32,9	23,6	23,2
Важко відповісти	22,8	15,8	10,3	26,2	14,8	18,0	6,8	24,6	14,2	12,7	11,6	18,3	13,2	13,6	11,9	10,8	12,6	12,2	12,7	24,3
Раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими																				
Обов'язково	57,1	56,3	62,1	49,1	50,9	59,8	75,0	53,2	52,3	51,4	56,8	52,5	53,2	47,2	59,2	51,4	57,6	59,3	63,9	56,8
Не обов'язково	27,5	30,8	27,2	30,2	35,4	22,8	19,8	40,3	36,3	40,6	32,9	32,8	33,7	40,4	28,9	41,4	32,6	34,6	27,7	24,2
Важко відповісти	15,4	12,9	10,8	20,8	13,7	17,5	5,2	6,5	11,3	8,0	10,3	14,8	13,2	12,4	11,9	7,2	9,7	6,2	8,4	18,9

Наступним кроком була пропозиція респондентам обрати з 20 позицій наведеного переліку лише три головні ознаки середнього класу. В результаті, до таких ознак віднесені стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження (70,7% опитаних); комфортне житло (35,6%); робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується (34%). Саме їх відзначили понад третина опитаних як у цілому, так і серед представників соціальних класів.

Ці самі ознаки посіли перші три позиції і у 2005р., а також посідають їх у всіх виокремлених групах: соціальних, вікових, регіональних (діаграма "*Що з наведеного є головними ознаками середнього класу?*", с.18).

Що з наведеного є головними ознаками середнього класу?
% опитаних

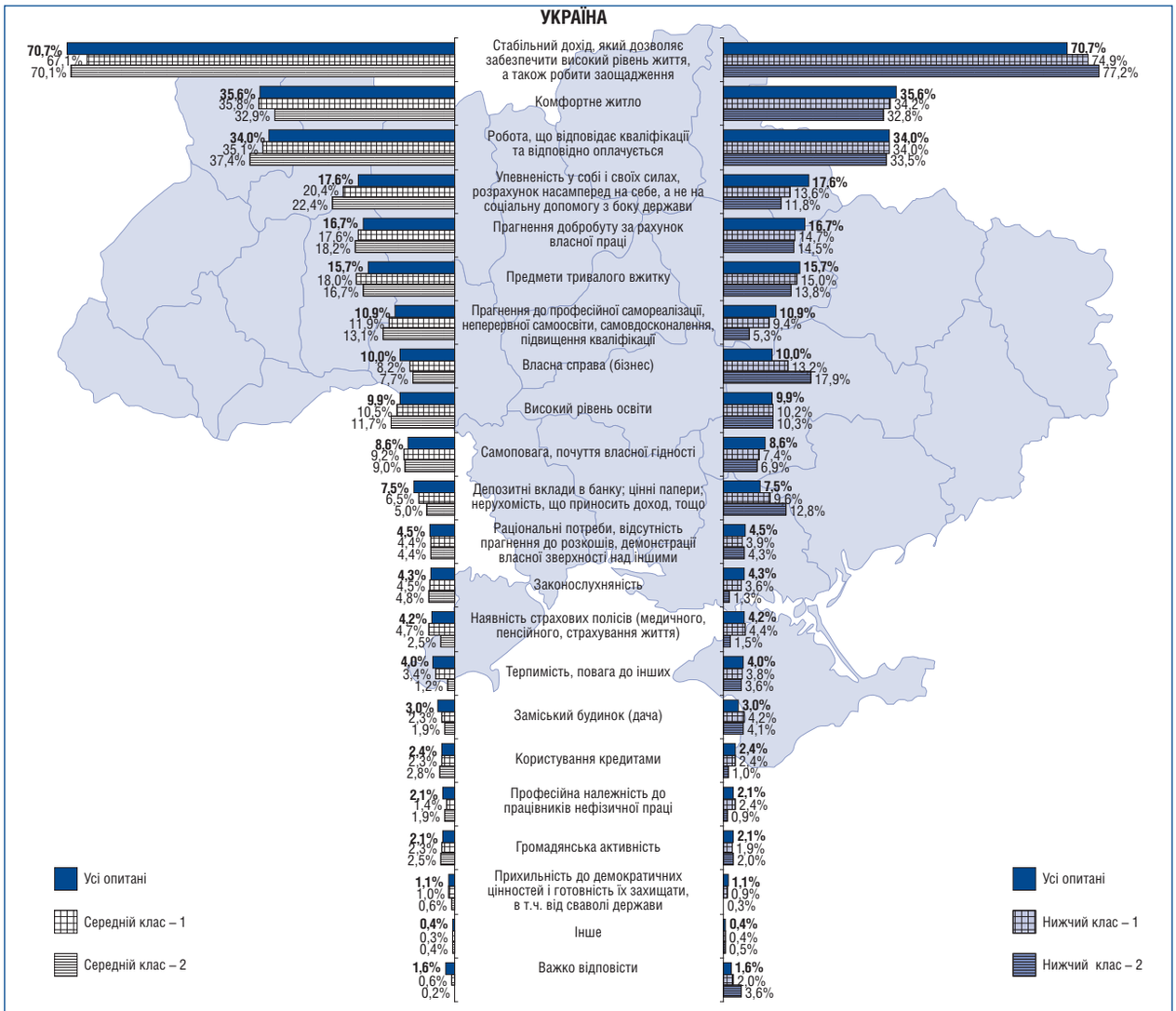

	2005р.	2008р.	Регіони								Вік, років									
			Захід		Центр		Південь		Схід		18-29		30-39		40-49		50-59		60 і старші	
			Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також робити заощадження	79,5	70,7	68,2	78,3	77,1	80,8	48,4	77,0	68,6	65,6	67,8	75,4	70,7	67,0	67,3	73,0	67,1	78,0	62,0	76,8
Комфортне житло	31,1	35,6	43,1	37,4	27,5	38,2	57,3	35,5	26,7	27,8	35,6	35,0	38,0	34,1	32,7	40,0	36,4	29,3	36,7	33,1
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується	37,3	34,0	35,9	38,7	35,4	31,3	31,3	26,2	36,3	37,3	34,2	31,7	35,8	39,8	40,1	41,8	29,4	37,8	34,3	28,5
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	16,7	17,6	22,4	12,3	25,8	12,2	13,5	16,1	18,6	15,1	20,5	11,5	19,1	15,7	20,7	20,0	25,2	19,8	16,9	9,2
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	15,0	16,7	11,7	8,4	15,5	13,0	25,0	21,0	18,8	18,4	18,4	8,3	15,7	20,2	17,5	15,3	18,9	14,6	17,5	14,4
Предмети тривалого вжитку	14,8	15,7	19,4	23,6	12,7	16,7	40,6	23,0	9,0	6,6	16,0	21,7	19,1	9,1	18,3	11,8	18,2	15,9	19,3	16,5
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	6,8	10,9	8,2	5,6	10,7	6,1	14,1	24,6	13,7	10,8	14,7	11,7	9,8	9,0	11,9	7,3	10,5	11,0	10,9	9,2
Власна справа (бізнес)	9,2	10,0	10,3	11,3	10,3	17,5	4,7	14,5	7,3	9,0	10,6	10,0	6,8	13,6	7,3	12,7	9,1	14,6	6,6	13,0
Високий рівень освіти	9,8	9,9	8,2	9,3	14,1	8,2	4,2	9,7	12,2	13,2	8,6	8,2	10,8	6,8	10,1	10,0	14,7	11,0	10,2	11,6
Самоповага, почуття власної гідності	9,2	8,6	8,7	6,6	10,6	5,3	10,9	11,5	7,6	8,5	8,5	6,7	10,2	6,8	10,6	8,1	9,2	6,2	7,3	7,7
Депозити, цінні папери, нерухомість, що приносить дохід	3,7	7,5	4,6	0,0	6,5	12,2	13,5	26,2	3,8	6,6	7,2	10,0	6,3	15,9	6,9	9,0	4,9	11,0	6,7	7,4
Раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	3,5	4,5	8,7	2,8	10,6	2,0	10,9	6,6	7,6	5,7	4,4	3,3	5,9	4,5	3,2	1,8	4,2	1,2	4,8	5,3
Законослухняність	3,6	4,3	10,3	4,7	5,5	1,6	1,0	1,6	2,0	5,7	5,5	5,0	3,9	6,8	4,1	3,6	2,8	4,9	4,8	1,8
Страхові поліси	4,0	4,2	4,1	1,9	4,1	3,7	4,7	3,3	5,2	7,1	5,1	6,6	7,4	6,8	2,3	2,7	2,8	2,4	4,8	4,6
Терпимість, повага до інших	2,4	4,0	2,6	2,8	2,7	1,2	0,5	0,0	5,8	8,5	4,5	8,2	2,9	0,0	2,3	4,5	0,7	2,4	5,4	3,9
Заміський будинок (дача)	1,6	3,0	1,5	1,9	2,1	8,2	2,6	0,0	2,6	1,9	3,1	5,0	2,5	4,5	0,9	3,6	3,5	0,0	1,2	5,3
Користування кредитами	2,4	2,4	2,6	0,9	2,7	2,8	1,6	1,6	2,0	2,8	2,4	5,0	2,9	7,9	1,8	0,0	2,1	2,5	2,4	1,1
Професійна належність до працівників нефізичної праці	2,5	2,1	0,5	3,7	0,7	2,0	2,1	3,2	2,3	2,4	1,0	1,6	2,9	2,3	1,4	1,8	0,7	2,5	0,6	2,8
Громадянська активність	0,9	2,1	5,6	6,5	1,7	0,0	1,0	1,6	1,7	1,9	2,7	0,0	2,4	2,3	2,8	3,6	2,1	1,2	1,2	1,4
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави	1,3	1,1	1,5	0,9	1,7	1,2	0,0	0,0	0,6	0,9	1,0	3,3	0,5	3,4	2,3	0,0	1,4	1,2	0,6	0,0
Інше	1,3	0,4	0,0	0,0	0,3	0,4	0,0	0,0	0,6	0,9	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,4	0,0	0,0	1,1
Важко відповісти	3,4	1,6	1,0	3,7	1,0	3,3	0,0	0,0	0,3	0,5	0,7	1,6	0,5	0,0	0,0	0,9	1,4	1,2	0,6	3,5

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше трьох прийнятних варіантів відповіді.

Підсумовуючи, можна зазначити наступне. Уявлення українських громадян про середній клас у цілому відповідають його позитивному образу, що пропагується більшістю засобів масової інформації, і мало залежать від самовизначення громадян, їх віку та регіону проживання.

Можна припустити, що уявлення громадян є досить усталеними, оскільки з 2005р. вони фактично не змінилися.

Можна припустити також, що, за уявленнями громадян, середній клас складають люди, які мають стабільний і досить високий дохід, який, однак, вони отримують не за рахунок ренти або як прибуток від бізнесу, а скоріше як відповідну винагороду за кваліфіковану працю. Такі уявлення відповідають згаданому вище "новому середньому класу".

Реальні ознаки українського середнього класу (за самовизначенням і самооцінкою)

З огляду на наведені вище головні ознаки середнього класу, визначені згідно з уявленнями про нього українських громадян, доречним є більш докладний огляд реальних ознак з позицій, пов'язаних з рівнем доходів. Аналіз відповідних результатів дослідження дозволяє відзначити, що високими виглядають доходи українського середнього класу переважно у випадку їх порівняння з доходами нижчого класу. Проте, якщо врахувати наявність заощаджень та деякі інші обставини, то згадані доходи не видаються ні високими, ні стабільними.

Житло і предмети тривалого вжитку. Результати дослідження показали, що представники середнього класу виразно більшою мірою, ніж представники нижчого, задоволені своїм житлом: наявність "комфортного житла" засвідчили 79,4% представників середнього класу-2 проти 35,9% – нижчого класу-2 (діаграма "*Чим з наведеного Ви володієте?*").

Частково це підтверджується даними, які наведені в діаграмі "*Чи маєте Ви у помешканні, де Ви постійно проживаєте…?*" (с.20), і які свідчать, що помешкання представників середнього класу частіше є обладнаними центральним опаленням, водопостачанням, каналізацією, стаціонарним телефоном, ніж помешкання нижчого класу. Однією з причин цього є, імовірно, те, що значна частина нижчого класу є жителями села[3]. Однак, можна зауважити, що протягом останніх трьох років значимих змін у ситуації з обладнанням помешкань представників нижчого класу не сталося.

Чим з наведеного Ви володієте (маєте)?
% опитаних

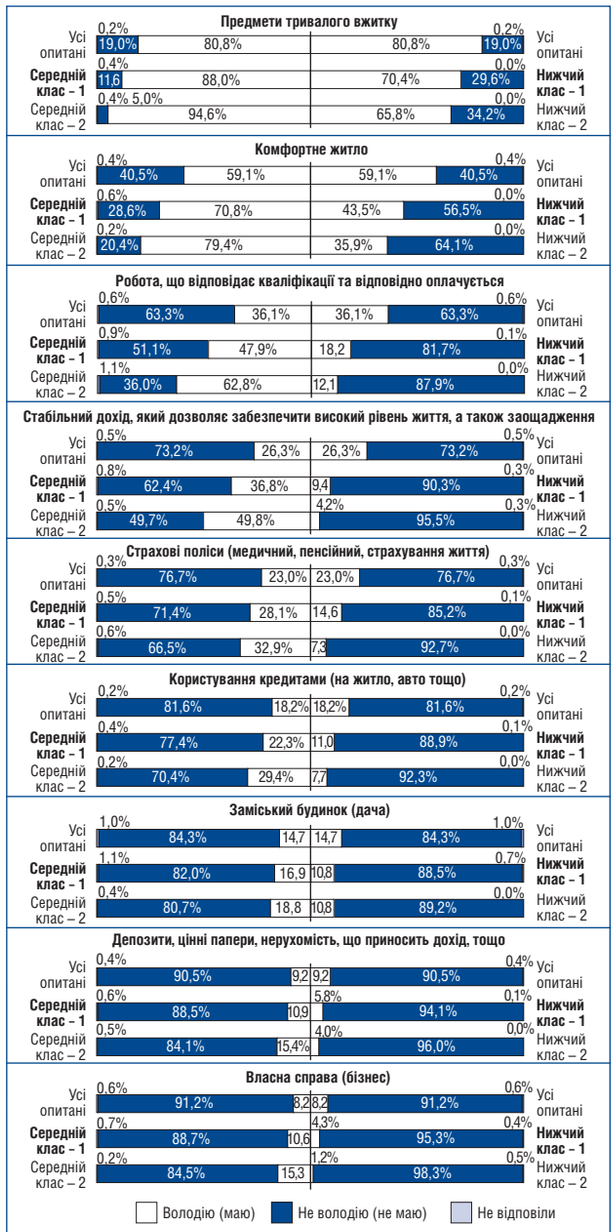

	Україна					
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.
Предмети тривалого вжитку						
Володію (маю)	81,5	88,0	61,5	70,4	71,3	80,8
Не володію (не маю)	18,2	11,6	37,9	29,6	28,1	19,0
Не відповіли	0,2	0,4	0,6	0,0	0,5	0,2
Комфортне житло						
Володію (маю)	59,6	70,8	36,6	43,5	48,3	59,1
Не володію (не маю)	40,3	28,6	62,9	56,5	51,4	40,5
Не відповіли	0,1	0,6	0,5	0,0	0,3	0,4
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується						
Володію (маю)	40,3	47,9	10,7	18,2	24,9	36,1
Не володію (не маю)	59,3	51,1	88,8	81,7	74,7	63,3
Не відповіли	0,3	0,9	0,5	0,1	0,5	0,6
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також заощадження						
Володію (маю)	25,5	36,8	5,7	9,4	15,4	26,3
Не володію (не маю)	74,4	62,4	94,0	90,3	84,3	73,2
Не відповіли	0,1	0,8	0,4	0,3	0,3	0,5
Страхові поліси (медичний, пенсійний, страхування життя)						
Володію (маю)	20,7	28,1	10,7	14,6	15,3	23,0
Не володію (не маю)	78,9	71,4	88,8	85,2	84,3	76,7
Не відповіли	0,3	0,5	0,5	0,1	0,5	0,3

	Україна					
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.
Користування кредитами (на житло, авто тощо)						
Володію (маю)	12,4	22,3	5,3	11,0	8,4	18,2
Не володію (не маю)	87,3	77,4	94,4	88,9	91,1	81,6
Не відповіли	0,3	0,4	0,4	0,1	0,4	0,2
Заміський будинок (дача)						
Володію (маю)	17,9	16,9	9,7	10,8	13,2	14,7
Не володію (не маю)	81,8	82,0	89,2	88,5	86,0	84,3
Не відповіли	0,3	1,1	1,1	0,7	0,8	1,0
Депозити, цінні папери, нерухомість, що приносить дохід, тощо						
Володію (маю)	5,7	10,9	1,2	5,8	3,4	9,2
Не володію (не маю)	94,2	88,5	98,4	94,1	96,3	90,5
Не відповіли	0,1	0,6	0,4	0,1	0,3	0,4
Власна справа (бізнес)						
Володію (маю)	7,8	10,6	1,6	4,3	4,9	8,2
Не володію (не маю)	92,1	88,7	97,7	95,3	94,6	91,2
Не відповіли	0,1	0,7	0,7	0,4	0,5	0,6

[3] Докладно див. названу вище статтю М.Міщенка, с.5-13

Чи маєте Ви у помешканні, де Ви постійно проживаєте...?
% опитаних

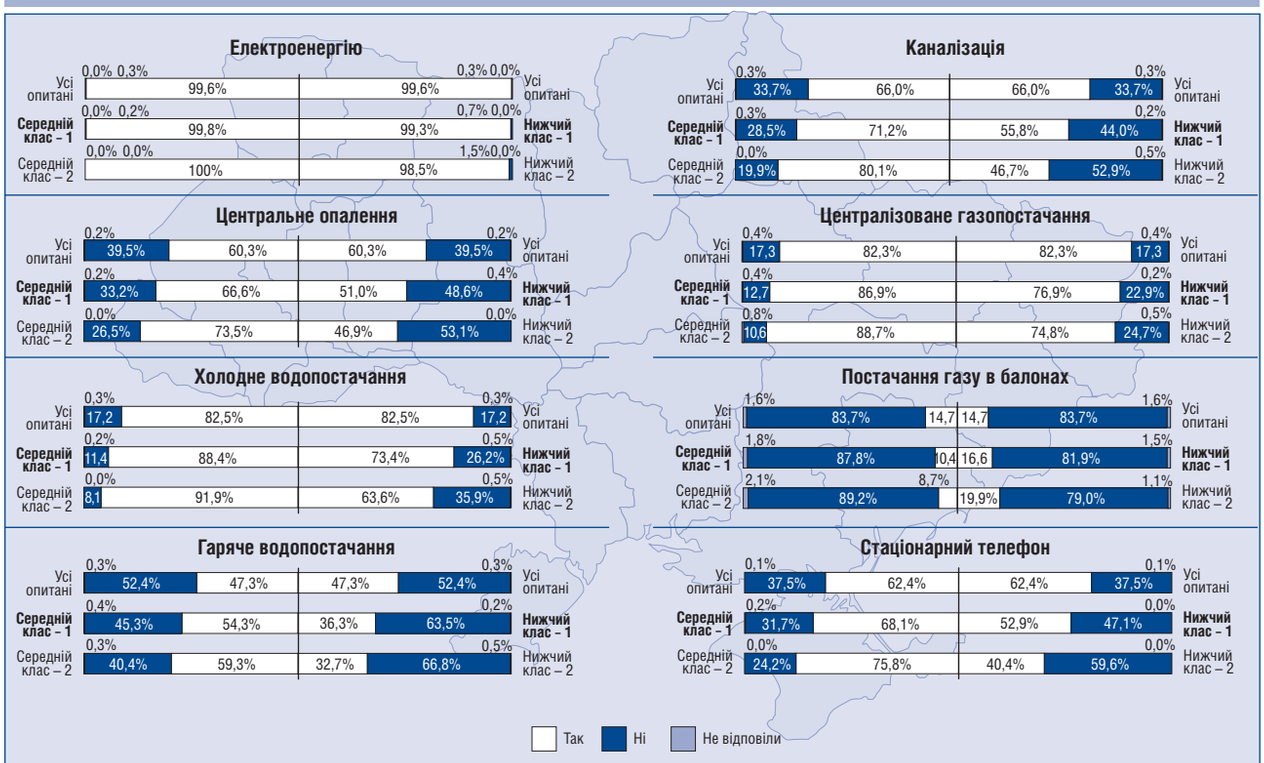

	Україна					
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.
Електроенергію						
Так	99,5	99,8	99,6	99,3	99,4	99,6
Ні	0,5	0,2	0,2	0,7	0,5	0,3
Не відповіли	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Центральне опалення						
Так	63,9	66,6	53,1	51,0	58,0	60,3
Ні	35,9	33,2	46,7	48,6	41,8	39,5
Не відповіли	0,2	0,2	0,1	0,4	0,2	0,2
Холодне водопостачання						
Так	83,0	88,4	75,8	73,4	79,5	82,5
Ні	17,0	11,4	24,2	26,2	20,4	17,2
Не відповіли	0,0	0,2	0,0	0,4	0,1	0,3
Гаряче водопостачання						
Так	43,5	54,3	35,7	36,3	38,8	47,3
Ні	56,3	45,3	64,0	63,5	60,8	52,4
Не відповіли	0,2	0,4	0,2	0,2	0,4	0,3
Каналізація						
Так	70,9	71,2	64,4	55,8	67,6	66,0
Ні	28,8	28,5	35,5	44,0	32,2	33,7
Не відповіли	0,2	0,3	0,1	0,2	0,2	0,3
Централізоване газопостачання						
Так	85,9	86,9	78,2	76,9	81,0	82,3
Ні	13,7	12,7	21,6	22,9	18,7	17,3
Не відповіли	0,3	0,4	0,2	0,2	0,3	0,4
Постачання газу в балонах						
Так	10,9	10,4	16,5	16,6	14,5	14,7
Ні	88,0	87,8	81,4	81,9	83,8	83,7
Не відповіли	1,1	1,8	2,1	1,5	1,7	1,6
Стаціонарний телефон						
Так	65,1	68,1	49,6	52,9	55,9	62,4
Ні	34,8	31,7	50,2	47,1	43,8	37,5
Не відповіли	0,1	0,2	0,2	0,0	0,3	0,1

Що з переліченого Ви маєте у своїй власності?
% опитаних

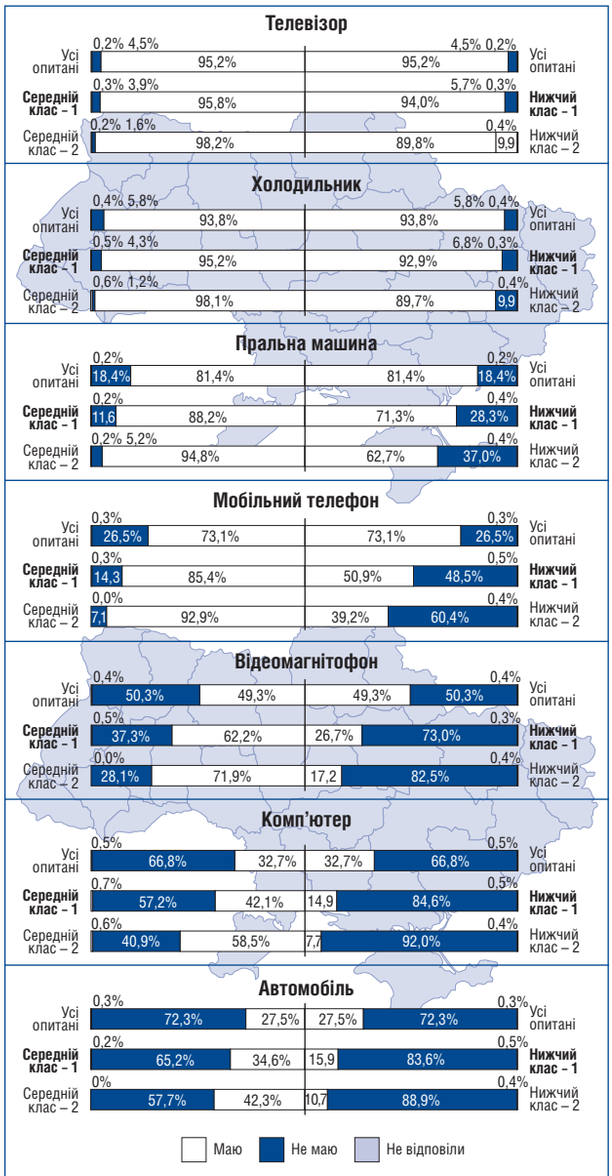

	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.
Телевізор						
Маю	94,9	95,8	94,0	94,0	93,9	95,2
Не маю	4,9	3,9	5,6	5,7	5,8	4,5
Не відповіли	0,1	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2
Холодильник						
Маю	92,5	95,2	90,8	92,9	91,5	93,8
Не маю	7,3	4,3	9,1	6,8	8,2	5,8
Не відповіли	0,2	0,5	0,1	0,3	0,3	0,4
Пральна машина						
Маю	85,7	88,2	71,0	71,3	77,5	81,4
Не маю	14,2	11,6	28,8	28,3	22,4	18,4
Не відповіли	0,1	0,2	0,2	0,3	0,1	0,2
Мобільний телефон						
Маю	54,2	85,4	23,0	50,9	38,6	73,1
Не маю	45,5	14,3	76,3	48,5	60,8	26,5
Не відповіли	0,3	0,3	0,7	0,6	0,6	0,3
Відеомагнітофон						
Маю	47,4	62,2	18,7	26,7	34,1	49,3
Не маю	52,4	37,3	80,5	73,0	65,3	50,3
Не відповіли	0,2	0,5	0,8	0,3	0,6	0,4
Комп'ютер						
Маю	18,7	42,1	4,9	14,9	11,6	32,7
Не маю	80,9	57,2	94,3	84,6	87,8	66,8
Не відповіли	0,4	0,7	0,8	0,5	0,6	0,5
Автомобіль						
Маю	32,1	34,6	11,4	15,9	21,1	27,5
Не маю	67,5	65,2	87,9	83,6	78,2	72,3
Не відповіли	0,5	0,2	0,7	0,5	0,7	0,3

Більшою мірою, ніж нижчий клас, середній – забезпечений предметами тривалого вжитку: володіння ними засвідчили 94,6% представників середнього класу-2 проти 65,8% – нижчого класу-2. Як видно з діаграми "*Що з переліченого Ви маєте у своїй власності?*", холодильник чи телевізор уже не є "статусними" речами для середнього класу, водночас, власників автомобілів серед представників середнього класу-2 – вчетверо більше, ніж серед нижчого класу-2 (42,3% проти 10,7%, відповідно); комп'ютерів – більш ніж у сім разів (58,5% проти 7,7%); відеомагнітофонів – більш ніж утричі (71,9% проти 17,2%); мобільних телефонів – більш ніж удвічі (92,9% проти 39,2%).

Рівень і стабільність доходів. Загалом, 49,8% представників середнього класу-2 повідомили, що мають "стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та заощадження" – проти 4,2% представників нижчого класу-2.

Як видно з діаграми "*Чи дозволяють Вам Ваші доходи…?*", доходи "ядра" середнього класу дозволяють

Чи дозволяють Вам Ваші доходи…?
% опитаних

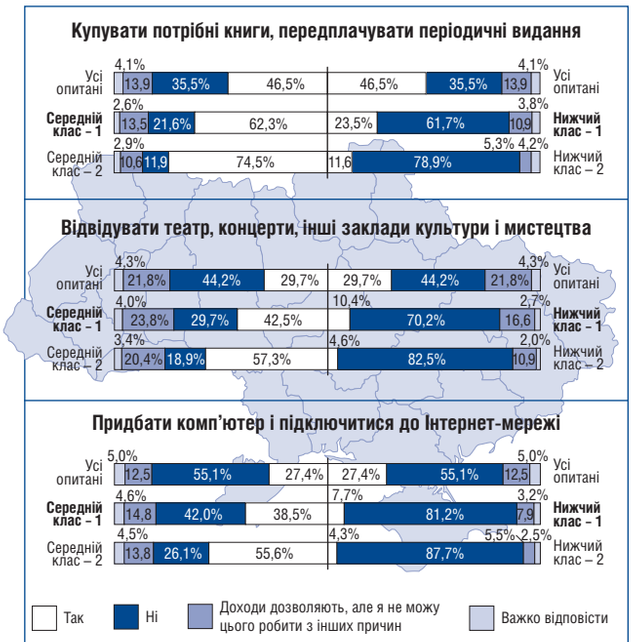

	Україна					
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.
Купувати потрібні книги, передплачувати періодичні видання						
Так	48,1	62,3	19,0	23,5	34,0	46,5
Ні	38,1	21,6	72,0	61,7	53,1	35,5
Доходи дозволяють, але я не можу цього робити з інших причин	12,4	13,5	7,0	10,9	10,5	13,9
Важко відповісти	1,5	2,6	1,9	3,8	2,4	4,1
Відвідувати театр, концерти, інші заклади культури і мистецтва						
Так	31,8	42,5	5,5	10,4	18,4	29,7
Ні	43,2	29,7	82,6	70,2	61,4	44,2
Доходи дозволяють, але я не можу цього робити з інших причин	22,5	23,8	9,3	16,6	17,2	21,8
Важко відповісти	2,5	4,0	2,6	2,7	3,0	4,3
Придбати комп'ютер і підключитися до Інтернет-мережі						
Так	17,9	38,5	3,7	7,7	10,5	27,4
Ні	67,0	42,0	90,0	81,2	77,9	55,1
Доходи дозволяють, але я не можу цього робити з інших причин	12,7	14,8	4,1	7,9	8,4	12,5
Важко відповісти	24,0	4,6	2,2	3,2	3,2	5,0

Якщо Ви раптом втратите джерело доходів, на який час Вам вистачить Ваших заощаджень?
% опитаних

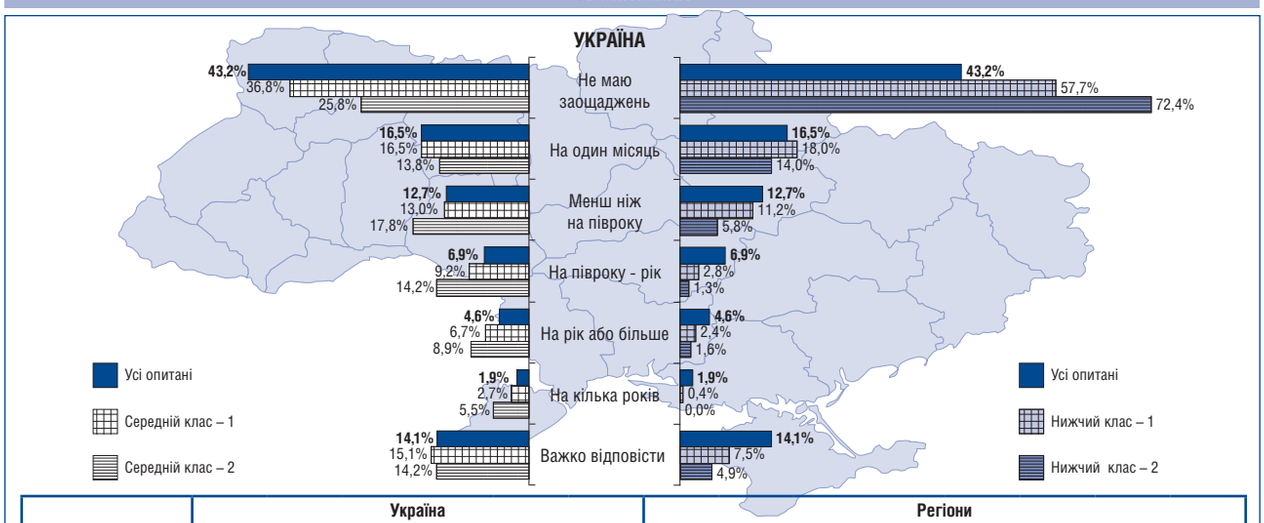

	Україна						Регіони							
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані		Захід		Центр		Південь		Схід	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
Не маю заощаджень	43,4	36,8	69,6	57,7	54,7	43,2	17,3	45,3	47,3	69,1	40,8	42,6	37,0	54,7
На один місяць	17,8	16,5	16,5	18,0	17,2	16,5	11,2	17,9	15,8	16,3	28,8	37,7	13,4	14,6
Менш ніж на півроку	13,9	13,0	5,6	11,2	9,7	12,7	21,9	16,0	10,6	9,8	10,5	8,2	11,4	11,3
На півроку - рік	7,8	9,2	2,1	2,8	4,8	6,9	18,4	5,7	6,8	0,8	2,1	0,0	9,9	4,7
На рік або більше	3,4	6,7	0,7	2,4	2,0	4,6	12,8	2,8	3,1	0,0	1,6	0,0	9,0	5,7
На кілька років	0,9	2,7	0,1	0,4	0,8	1,9	6,1	0,0	2,7	0,4	0,0	0,0	2,0	0,9
Важко відповісти	12,9	15,1	5,3	7,5	10,7	14,1	12,2	12,3	13,7	3,7	16,2	11,5	17,2	8,0

його представникам, на відміну від переважної більшості "ядра" нижчого класу, "купувати потрібні книги, передплачувати періодичні видання" (74,5% проти 11,6%, відповідно); "відвідувати театри, концерти, інші заклади культури і мистецтва" (57,3% проти 4,6%); "придбати комп'ютер і підключитися до Інтернет-мережі" (55,6% проти 4,3%). Тут слід зауважити, що, порівняно з 2005р., число представників як середнього, так і нижчого класів, доходи яких дозволяють їм робити все перераховане, значимо зросли.

Водночас, можна припустити, що добробут середнього класу забезпечується переважно "роботою, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується" (її наявність засвідчили 62,8% представників середнього класу-2 проти 12,1% представників нижчого класу-2), а також – що цей добробут не є досить стійким.

Такі припущення грунтуються на наступних спостереженнях. *По-перше*, лише невеликі частки представників середнього класу є власниками постійних джерел ренти чи прибутку: лише 15,4% представників середнього класу-2 володіють депозитами, цінними паперами, нерухомістю, що приносить дохід; так само лише 15,3% мають власний бізнес.

По-друге, як видно з даних, наведених у діаграмі "*Якщо Ви раптом втратите джерело доходів, на який час Вам вистачить Ваших заощаджень?*", лише 14,4% представників середнього класу-2 повідомили, що їх заощаджень вистачить "на рік або більше" (8,9%) чи "на кілька років" (5,5%). Натомість 25,8% представників цієї групи не мають заощаджень, 13,8% – вистачить їх заощаджень "на один місяць", 17,8% – "менш ніж на півроку", 14,2% – на півроку-рік.

Нарешті, спостерігаються ситуації, несумісні з високим рівнем і стабільністю доходів. Так, кожному п'ятому представнику середнього класу і кожному дев'ятому – "ядра" середнього класу доводилося відмовлятися від медичного огляду чи медичної

Чи доводилося Вам відмовлятися від медичного огляду чи медичної допомоги з причини відсутності коштів?
% опитаних

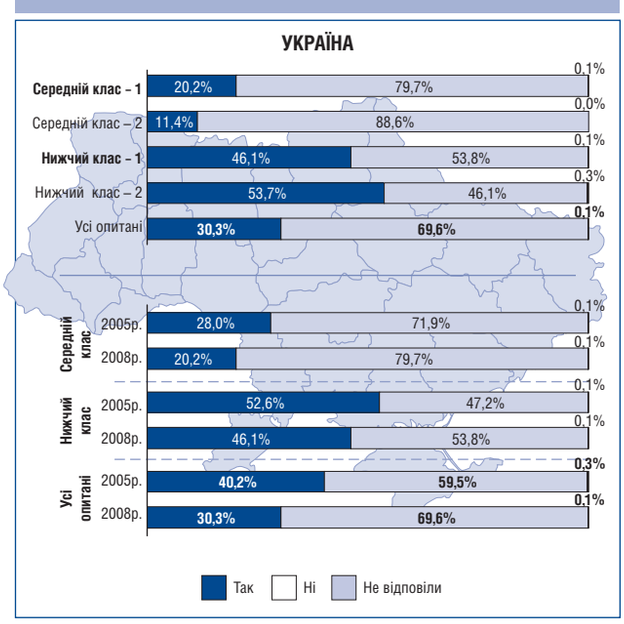

допомоги через відсутність коштів, що менше, ніж у 2005р., проте теж становить значимі частки (діаграма "*Чи доводилося Вам відмовлятися…?*").

Не повною мірою відповідає стандарту середнього класу **кредитна і страхова поведінка** українських "середніх", яка теж пов'язана з рівнем і стабільністю доходів, – оскільки вважається, що користування кредитами є ознакою платоспроможності та впевненості саме у стабільності доходів, а наявність страхових полісів (насамперед зі страхування життя,

пенсійного та медичного страхування, страхування нерухомості) знижує ризики втрати платоспроможності та різкого зниження рівня доходів.

Кредитна і страхова поведінка. Як видно з діаграми "*Чи брали Ви або члени Вашої сім'ї за останні 10 років кредити в банку чи кредитній спілці?*", на час проведення дослідження (червень 2008р.) понад половина (57,3%) представників середнього класу-1 і 52,8% – середнього класу-2 не користувалися кредитами.

При цьому, лише 6,6% з числа тих представників середнього класу-1, які не брали кредити, і 9,1% – аналогічної групи середнього класу-2 заявили, що можуть робити покупки, не вдаючись до кредиту. Натомість кожен п'ятий представник середнього класу-1 (20,8%) або не може сплачувати відсотки за кредитами (13,5%), або не має стабільного джерела доходу (7,3%). Це ж стосується представників середнього класу-2, з числа тих, хто не брав кредити: 6,7% з них не можуть сплачувати відсотки за кредитом, ще 7,6% – не мають стабільного джерела доходу (діаграма "*Чому Ви не користуєтеся кредитами?*").

Чи брали Ви або члени Вашої сім'ї за останні 10 років кредити в банку чи кредитній спілці?
% опитаних

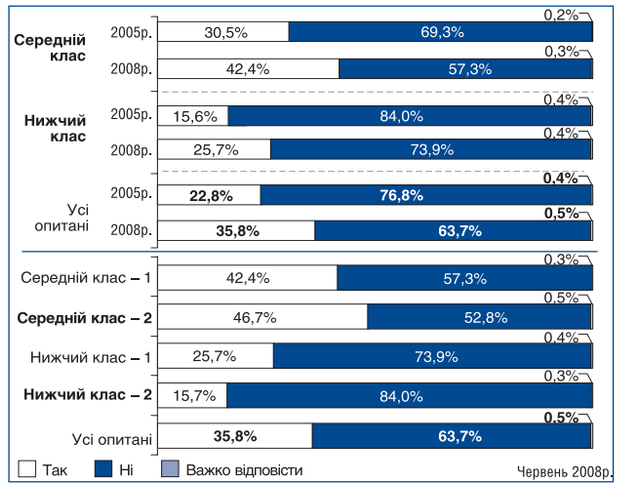

Чому Ви не користуєтеся кредитами?
% тих, хто не брав за останні 10 років кредити в банку чи кредитній спілці

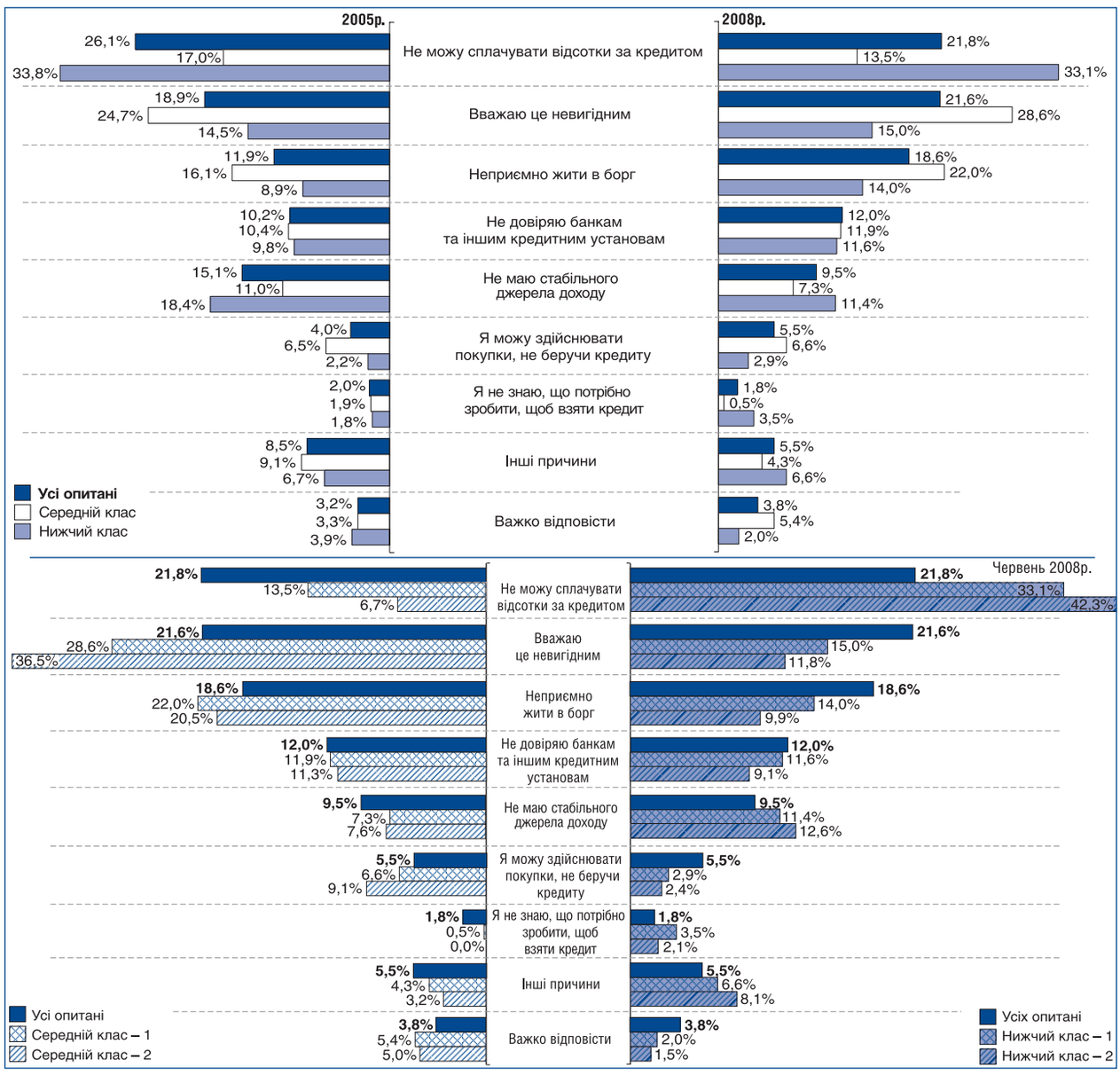

На час проведення дослідження лише 14,5% представників середнього класу-2 мали поліси медичного страхування; 14,2% – пенсійного, 8% – зі страхування життя, 16,5% – з інших видів страхування (діаграма "*Чи застраховані Ви або Ваша родина…?*").

Стосовно середнього класу-1, порівняно з 2005р., ситуація фактично не змінилася, за винятком "інших видів страхування", де число власників страхових полісів зросло майже вдвічі, але склало лише 14,9% (проти 7,7% у 2005р.).

Як головну причину відсутності страхових полісів 17,2% представників середнього класу-2 з числа не застрахованих назвали "відсутність грошей". Аналогічна частка середнього класу-1 становить 23,4% і порівняно з 2005р. фактично не змінилася (діаграма "*Якою є головна причина того, що Ви не застраховані?*").

Соціальне самовідчуття. Загалом, характер соціального самовідчуття представників середнього класу є не дуже оптимістичним, в окремих випадках – навіть порівняно з представниками нижчого класу.

Якою є головна причина того, що Ви не застраховані?
% тих, хто не застрахований за жодним видом страхування

Чи застраховані Ви або Ваша родина на цей момент за наступними програмами (йдеться про добровільне страхування)?
% опитаних

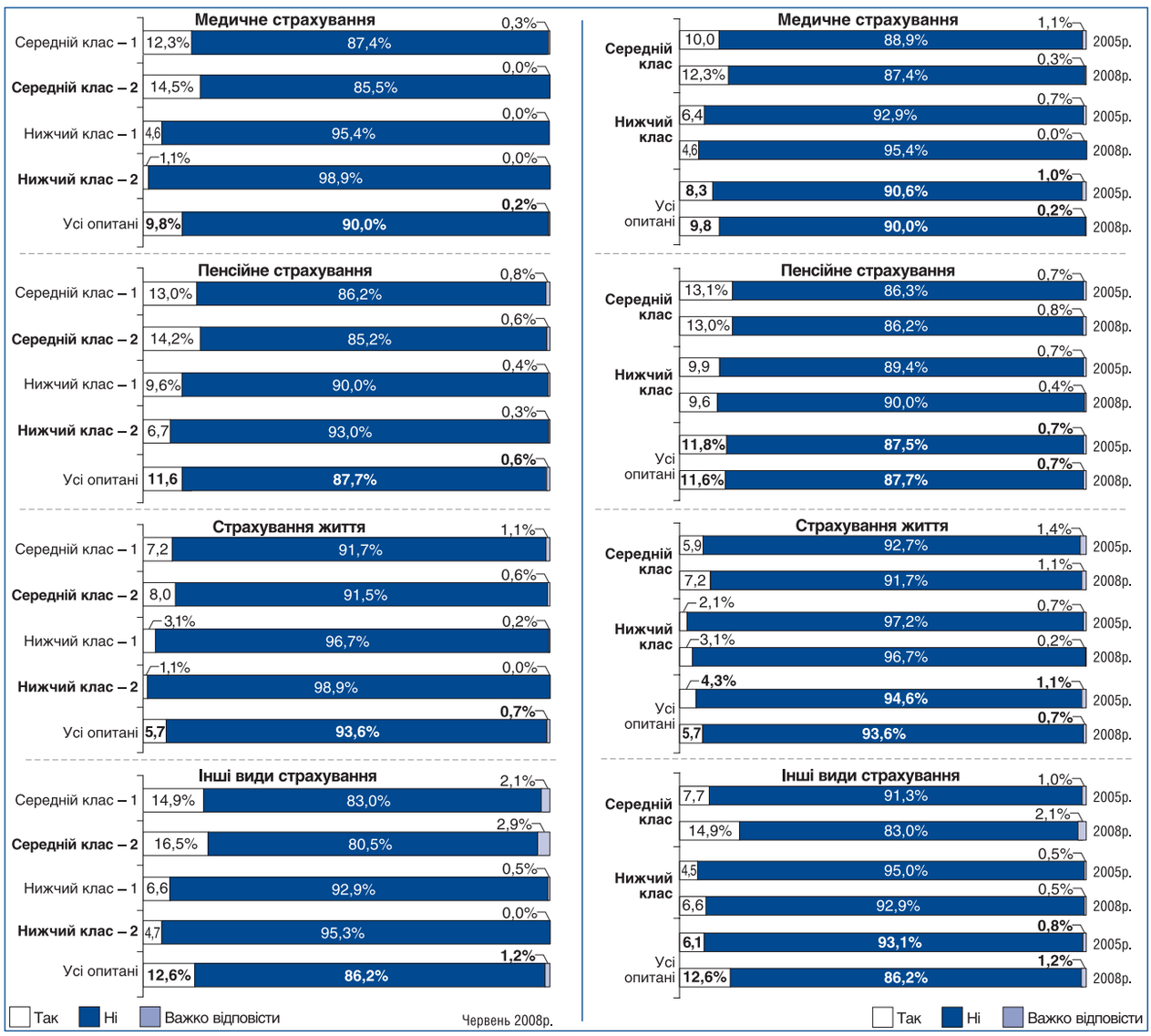

Як правило, до так званого "статусного самовідчуття" середнього класу відносять задоволеність власним становищем у суспільстві та бачення своєї соціальної перспективи.

З даних, наведених у діаграмі "*Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві?*", видно, що таку задоволеність засвідчили лише 40,6% середнього класу-1 та 52% – середнього класу-2. Це виразно більше, ніж серед нижчого класу, для якого відповідні показники становлять 13,2% і 12,1%, але все ж – задоволений своїм становищем у суспільстві фактично лише кожен другий представник "ядра" середнього класу.

Водночас, слід відзначити, що рівень задоволеності своїм суспільним становищем представників середнього класу-1, порівняно з 2005р., зріс майже в півтора разу – з 27,6% до 40,6%. Найбільшою мірою задоволені своїм суспільним становищем представники середнього класу – жителі Сходу (53,9%), найменшою мірою – Центру (29,8%).

Бачення своєї соціальної перспективи характеризується навіть нижчими показниками, ніж задоволеність нинішнім становищем у суспільстві. Як видно з діаграми "*Чи бачите Ви свою соціальну перспективу зараз в Україні?*" (с.26), таке бачення засвідчили лише 33,5% середнього класу-1 та 41,9% – середнього класу-2. На відміну від попереднього випадку, число тих представників середнього класу-1, які бачать свою соціальну перспективу зараз в Україні, порівняно з 2005р., зросло незначним чином – з 28% до 33,5%.

Натомість воно відчутно залежить від віку представників середнього класу-1 і плавно знижується з 43,8% серед 18-29-річних до 20,6% у найстаршій віковій групі.

У регіональному аспекті, найвищий рівень соціального оптимізму демонструє середній клас-1 Сходу (41,6%), найнижчий – Центру (22%).

Певним показником соціальної перспективи можна вважати можливість забезпечення гідної освіти дітям (або внукам). Для середнього класу така можливість є однією з умов його самовідтворення. Порівняно з 2005р., такі можливості для тих представників середнього класу-1, які мають дітей (внуків), дещо підвищилися – з 37,4% до 42,4% у 2008р. Для представників середнього класу-2 цей рівень є вищим і складає 61,8%.

Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві?
% опитаних

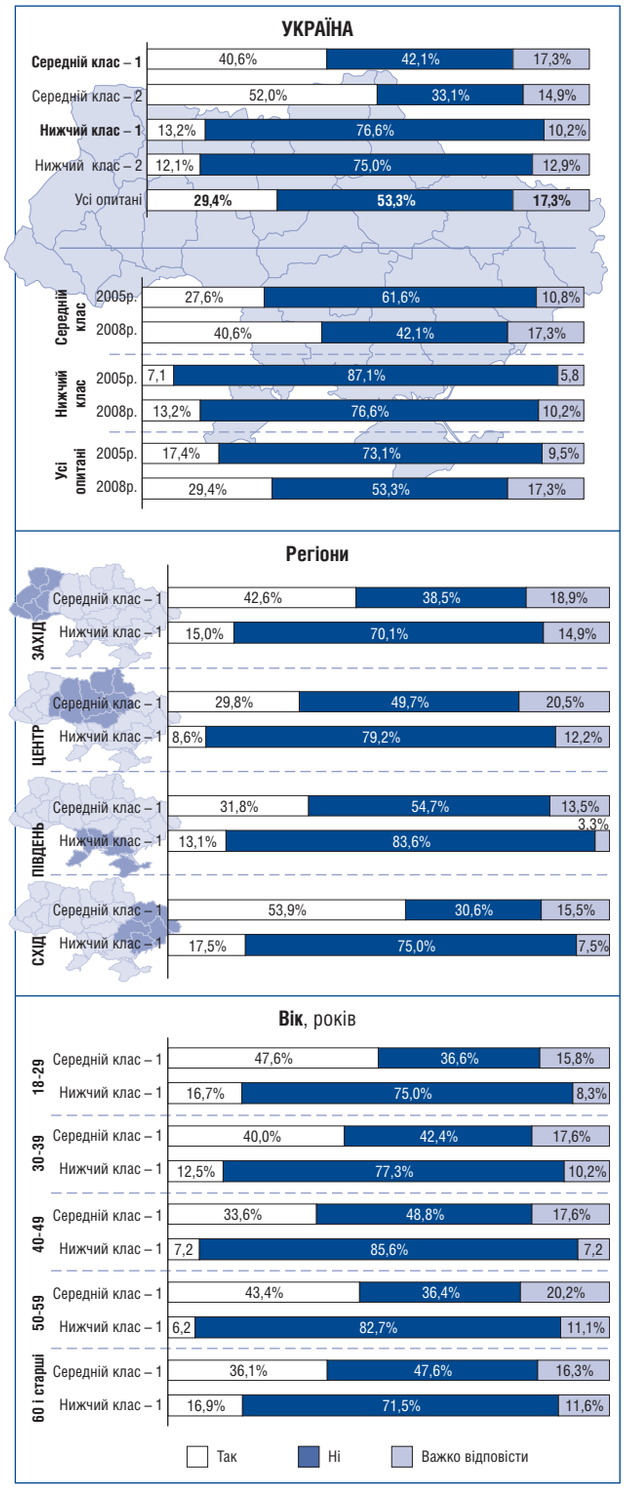

Як видно з діаграми "*Чи маєте Ви можливість дати хорошу освіту…?*" (с.26), рівень оптимізму середнього класу-1 у цьому питанні залежить від віку респондентів. У регіональному аспекті, найбільше оптимістів – серед жителів Заходу (63%), найменше – на Півдні (22,3%).

Чи бачите Ви свою соціальну перспективу зараз в Україні?
% опитаних

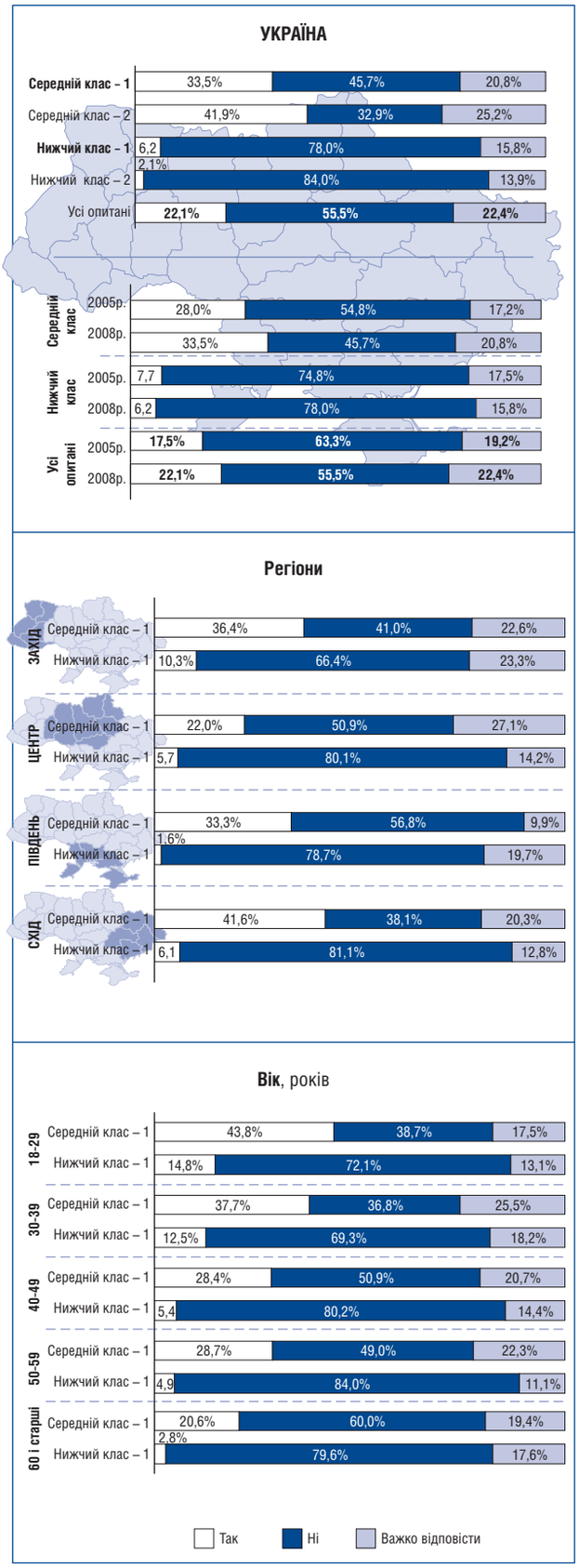

Чи маєте Ви можливість дати хорошу освіту Вашим дітям або внукам?
% тих, хто має дітей або внуків

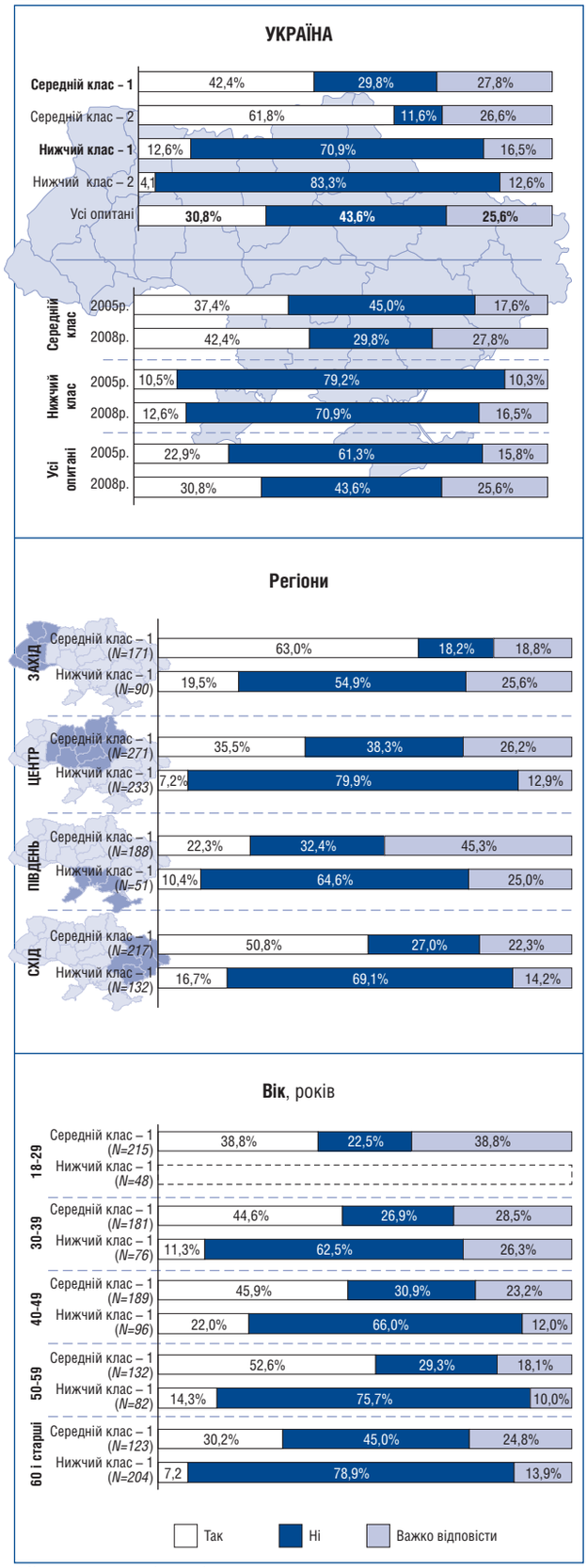

* *N* – число респондентів у групі.

Як певну результуючу соціального самовідчуття можна розглядати відповіді респондентів на питання "*Які почуття найчастіше виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє життя?*". Першу позицію в рейтингу відповідей посіла "надія на те, що життя поступово зміниться на краще" (27,1%), другу – "відчуття, що життя йде нормально" (12,1%), третю – "почуття страху перед майбутнім" (10,6%). Такий рейтинг характерний для всіх соціально-класових груп, у т.ч. для середнього класу-1 (де аналогічні показники складають 32%, 17,1% та 10,9%) і середнього класу-2 (31,4%, 24,9% та 9,3%, відповідно).

Які почуття найчастіше виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє життя?
% опитаних

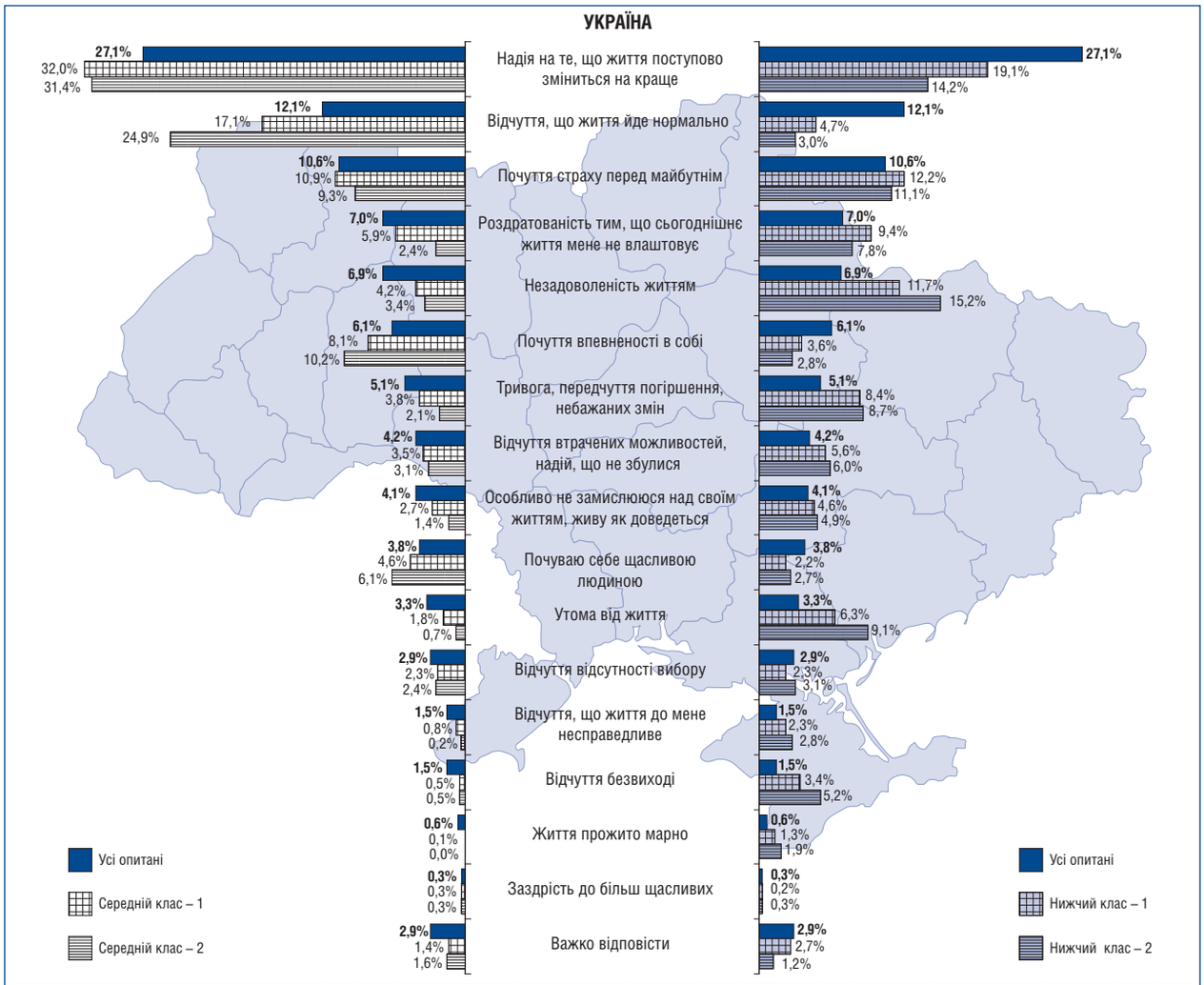

	Україна						Регіони								Вік, років									
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Серед усіх опитаних		Захід		Центр		Південь		Схід		18-29		30-39		40-49		50-59		60 і старші	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
Надія на те, що життя поступово зміниться на краще	32,6	32,0	21,9	19,1	28,2	27,1	23,9	27,4	37,0	22,0	31,8	9,7	32,1	14,6	32,3	27,4	32,4	29,5	33,2	15,3	30,8	25,6	30,5	13,3
Відчуття, що життя йде нормально	13,4	17,1	3,7	4,7	8,8	12,1	18,3	4,7	10,6	2,8	10,4	1,6	25,7	8,0	22,1	4,8	18,1	5,7	15,7	6,3	17,5	3,7	9,1	3,8
Почуття страху перед майбутнім	10,0	10,9	9,3	12,2	9,5	10,6	14,7	12,3	14,4	12,6	5,7	9,7	8,4	12,7	9,2	14,5	10,8	11,4	11,1	16,2	10,5	12,2	14,0	10,5
Роздратованість тим, що сьогоднішнє життя мене не влаштовує	5,9	5,9	9,3	9,4	7,1	7,0	4,6	7,5	5,5	10,2	8,9	12,9	5,5	8,5	4,1	8,1	5,9	11,4	5,1	9,9	7,7	6,1	8,5	9,4
Незадоволеність життям	9,7	4,2	15,7	11,7	11,7	6,9	5,1	10,4	3,8	9,3	2,1	9,7	5,5	16,0	3,7	11,3	2,5	10,2	4,6	18,9	4,9	15,9	5,5	8,4
Почуття впевненості в собі	5,1	8,1	0,4	3,6	2,7	6,1	11,7	3,8	6,2	2,8	10,4	0,0	6,4	5,2	11,2	6,5	9,8	9,1	8,3	3,6	3,5	2,4	3,7	1,4
Тривога, передчуття погіршення, небажаних змін	4,4	3,8	9,5	8,4	6,7	5,1	3,0	4,7	4,8	9,8	5,7	11,3	2,0	8,0	1,0	4,8	2,9	5,7	5,5	6,3	5,6	8,5	6,1	11,2
Відчуття втрачених можливостей, надій, що не збулися	3,6	3,5	4,4	5,6	3,9	4,2	2,5	7,5	4,8	6,1	4,7	6,5	1,7	3,3	1,0	4,8	2,9	0,0	5,1	7,2	3,5	4,9	6,1	7,0
Особливо не замислююся над своїм життям, живу як доведеться	4,5	2,7	6,5	4,6	5,9	4,1	3,0	10,4	2,4	3,3	3,1	3,2	2,0	3,3	2,4	1,6	2,0	5,7	1,8	2,7	1,4	1,2	5,5	7,0
Почуваю себе щасливою людиною	2,5	4,6	0,9	2,2	1,7	3,8	4,1	1,9	2,1	3,3	7,8	3,2	5,2	0,5	7,5	3,2	4,4	0,0	3,7	1,8	3,5	1,2	1,8	3,5
Утома від життя	1,7	1,8	5,5	6,3	3,5	3,3	1,5	0,9	2,7	6,9	3,1	9,7	0,9	7,5	0,0	0,0	2,5	2,3	1,4	3,6	3,5	7,3	3,7	9,4
Відчуття відсутності вибору	3,3	2,3	2,8	2,3	3,3	2,9	1,5	1,9	1,4	2,0	4,2	4,8	2,9	2,3	2,4	4,8	2,5	1,1	1,8	1,8	3,5	3,7	1,2	2,1
Відчуття, що життя до мене несправедливе	0,7	0,8	1,5	2,3	1,1	1,5	0,5	0,9	1,7	0,8	0,5	6,5	0,6	3,8	1,0	1,6	0,0	2,3	0,9	0,9	0,7	1,2	1,8	3,5
Відчуття безвиході	1,1	0,5	4,7	3,4	2,7	1,5	1,5	0,9	0,0	4,5	0,5	4,8	0,3	2,8	0,7	3,2	0,5	3,4	0,5	1,8	0,7	3,7	0,0	4,2
Життя прожито марно	0,5	0,1	1,6	1,3	1,0	0,6	0,0	0,0	0,0	1,2	0,5	6,5	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9	0,7	2,4	0,0	2,1
Заздрість до більш щасливих	0,0	0,3	0,1	0,2	0,2	0,3	0,5	0,0	0,3	0,4	0,5	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0	0,5	0,0	0,0	0,9	0,7	0,0	0,6	0,0
Важко відповісти	1,0	1,4	2,2	2,7	2,0	2,9	3,6	4,8	2,3	2,0	0,1	0,0	0,5	3,0	1,1	3,4	2,3	2,2	1,3	1,9	1,3	0,0	1,9	3,2

Почуття впевненості в собі засвідчили лише 8,1% середнього класу-1 і 10,2% – середнього класу-2. Повідомили, що почувають себе щасливими людьми, – 4,6% і 6,1%, відповідно. Отже, позитивні почуття є характерними для більшості представників середнього класу-1 (61,8%) і середнього класу-2 (72,6%). Проте, значимі частки цих груп перебувають під тиском негативних відчуттів, насамперед – страху перед майбутнім, який вважається ознакою того, що людина не впевнена в завтрашньому дні.

Примітною є та обставина, що для середнього класу-1 названий вище рейтинг з 2005р. фактично не змінився.

Одним із показників, що характеризує соціальне самовідчуття середнього класу можна вважати оцінку власних шансів на висхідну соціальну мобільність (або входження до вищого класу суспільства).

Як видно з діаграми "*Якби у Вас було бажання ввійти до вищого класу суспільства, то у Вас або Ваших дітей є реальна можливість це зробити?*", високий рівень оптимізму в цьому питанні демонструють представники "ядра" середнього класу: майже половина (49,9%) з них упевнені, що, за бажання, можуть увійти до вищого класу ("певні шанси" – 40%, "реальна можливість" – 9,9%), і лише близько третини (31%) – вважають, що у них шансів немає.

В оцінках середнього класу-1 переважають песимістичні настрої: 44,4% його представників упевнені, що шансів на підвищення статусу у них немає; "певні шанси" відзначили 25,8%, наявність реальної можливості – 7,5%. Проте, слід зауважити, що зазначені оцінки, порівняно з 2005р., дещо покращилися (тоді відсутність шансів засвідчили 51,7% представників середнього класу-1).

Співвідношення обов'язкового та реального володіння рисами/матеріальними цінностями середнього класу

Окресливши риси, які, за уявленнями громадян, мають бути обов'язково притаманними представникам середнього класу, та риси, які, за самооцінкою, реально притаманні тим, хто відніс себе до середнього класу, можна співвіднести ці два ряди даних з метою з'ясування рівня та динаміки їх збігу.

Аналіз даних, наведених у діаграмі "*Співвідношення обов'язкового та реального володіння рисами/матеріальними цінностями середнього класу*", дозволяє відзначити наступне.

Спостерігається **загалом позитивна динаміка набуття українським середнім класом його обов'язкових рис та/або матеріальних цінностей**. Так, з 2005р. частка представників середнього класу, які володіють стабільним доходом, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження, зросла майже в півтора рази (з 25,5% до 36,8%); тих, хто володіє комфортним житлом – 59,6% до 70,8%. Великою мірою задоволена потреба у предметах тривалого вжитку; за логікою розвитку потреб, надалі середній клас може активізувати попит на інноваційну продукцію цього споживчого сектору. Враховуючи ту обставину, що головним джерелом добробуту середнього класу є кваліфікована праця, а його переважну більшість становлять наймані працівники, доречно особливо відзначити певне зростання (з 40,3% до 47,9%) частки тих представників середнього класу, які засвідчили наявність "роботи, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується".

Якби у Вас було бажання ввійти до вищого класу суспільства, то у Вас або у Ваших дітей є реальна можливість це зробити?
% опитаних

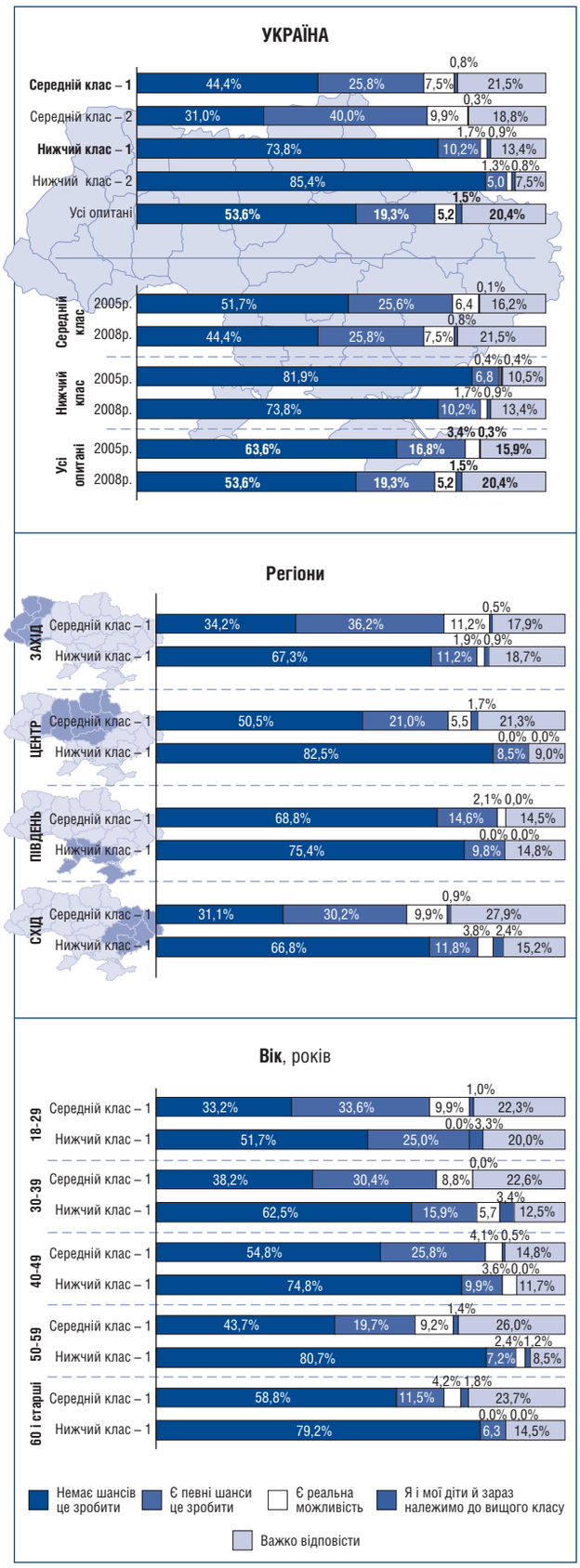

Співвідношення обов'язкового та реального володіння рисами/матеріальними цінностями середнього класу

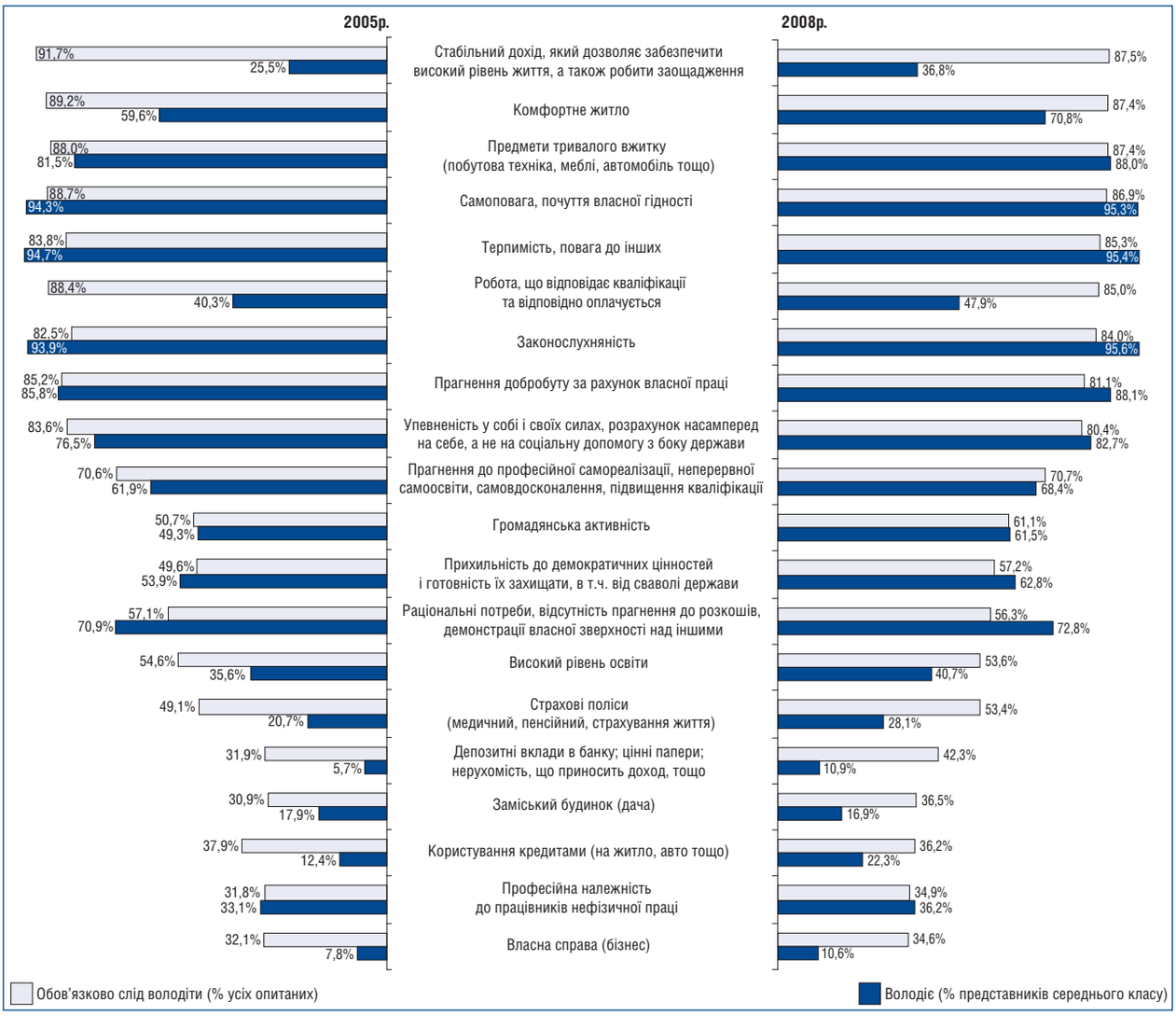

Водночас, привертає увагу надто повільна позитивна динаміка за окремими важливими (обов'язковими) позиціями. Насамперед, це стосується "високого рівня освіти" – частка представників середнього класу, які володіють цією рисою, зросла незначним чином (з 35,6% до 40,7%). Так само незначним (з 61,9% до 68,4%) є збільшення частки тих представників середнього класу, яким притаманне "прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, підвищення кваліфікації". Така ситуація може бути проявом падіння престижу високого рівня освіти через неадекватну оплату кваліфікованої праці[4].

Повільною є позитивна динаміка також за позицією "власна справа (бізнес)": зміна частки представників середнього класу, які мають власний бізнес, знаходиться фактично в межах похибки (зростання з 7,8% до 10,6%).

Підсумовуючи, можна відзначити, що український середній клас, насамперед, "ядро" середнього класу, загалом володіє відповідними статусними ознаками, проте – не повною мірою. Ці ознаки досить виразно виявляються у випадку порівняння його з нижчим соціальним класом. Тоді спостерігаються значимі відмінності в рівнях добробуту, доходів, соціального оптимізму.

Однак, урахування недостатності заощаджень, низького рівня страхового захисту, особливостей соціального самовідчуття середнього класу (зокрема, показників задоволеності своїм становищем у суспільстві та бачення власної соціальної перспективи "тут і зараз") дають підстави для припущення, що згадані вище статусні ознаки українського середнього класу поки не є усталеними і стабільними, більшою мірою вони притаманні представникам лише його "ядра".

Водночас, з огляду на зроблений вище висновок про те, що "периферія" середнього класу відрізняється від "ядра" головним чином рівнем добробуту та характером своєї роботи, можна сподіватися, що зі збільшенням якісних робочих місць і, відповідно – підвищенням матеріального рівня життя змінюватиметься також український середній клас. ■

[4] Докладно див.: Інноваційний розвиток в Україні: наявний потенціал і ключові проблеми його реалізації: Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2004, №7, с.2-25.

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Людмила ШАНГІНА,
директор соціальних програм
Центру Разумкова

Громадянська активність (включно з політичною) вважається однією з атрибутивних рис середнього класу, який, з одного боку, є прихильником суспільної стабільності, а з іншого – суб'єктом громадської і громадянської активності, що виявляється в різних формах: від участі у виборах представницьких органів влади та органів місцевого самоврядування до самодіяльного об'єднання з метою або досягнення тих чи інших суспільно значимих цілей, або захисту (через протестні акції) порушених (у т.ч. державою) прав і свобод людини і громадянина.

Саме в якості суб'єкта громадянської активності середній клас може розглядатися як соціальна основа громадянського суспільства. Тому є сенс розглянути окремі особливості політичної і громадської активності українського середнього класу, виявлені в рамках соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова 19-25 червня 2008р. (опитано 2 016 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України за репрезентативною вибіркою). В окремих випадках його результати порівнюються з результатами аналогічних опитувань 2002р. та 2005р.[1]

Політична активність середнього класу

Політична активність виявляється в різних формах – від інтересу до політики до наявності особистих політичних переконань і членства в політичних партіях. Одним із головних показників реальної активності суспільства в політичній площині є також рівень довіри громадян до політичних партій і політичного керівництва держави (діючої влади) – оскільки він свідчить про наявність/відсутність діалогу між партіями та суспільством, владою і громадянами.

Інтерес до політики, **політичні переконання**, **членство в партіях.** Загалом, більшість (55%) громадян України повідомили, що вони цікавляться політикою. Постійно слідкують за подіями політичного життя України дещо менше (41,1%) опитаних, ще менше (36,9%) – мають стійкі політичні переконання, а членство в політичних партіях засвідчили лише 4,7% громадян.

Як свідчать дані, наведені в діаграмі "*Чи можна про Вас сказати…?*", **інтерес до політики більшою мірою притаманний представникам середнього класу, ніж нижчого**, що особливо виразно видно у випадку порівняння часток тих, хто цікавиться політикою, серед середнього класу-2 і нижчого класу-2: 62,2% проти 43,8%, відповідно. Привертає увагу відсутність різниці між представниками середнього класу та середнього класу-2, а також між нижчим і нижчим класом-2.

---

[1] У цьому тексті результати названого дослідження 2008р. порівнюються з результатами досліджень, проведених Центром Разумкова 7-16 серпня 2002р. (опитано 2 004 респонденти) та 3-13 листопада 2005р. (опитано 1 993 респонденти). Обидва ці дослідження є репрезентативними стосовно дорослого населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки обох досліджень не перевищує 2,3%.

Термінологія: У цьому тексті терміни "середній клас" і "середній клас-1", "нижчий клас" і "нижчий клас-1", "ядро" середнього класу" і "середній клас-2", "ядро" нижчого класу" і "нижчий клас-2" є синонімічними; їх визначення див. у статті М.Міщенка "Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства", вміщеній в цьому журналі, с.5-13. "Середній клас" і "середній клас-1" визначені у статті як "суб'єктивний середній клас"; "нижчий клас" і "нижчий клас-1" – як "суб'єктивний нижчий клас".

Чи можна про Вас сказати, що Ви…?
% опитаних

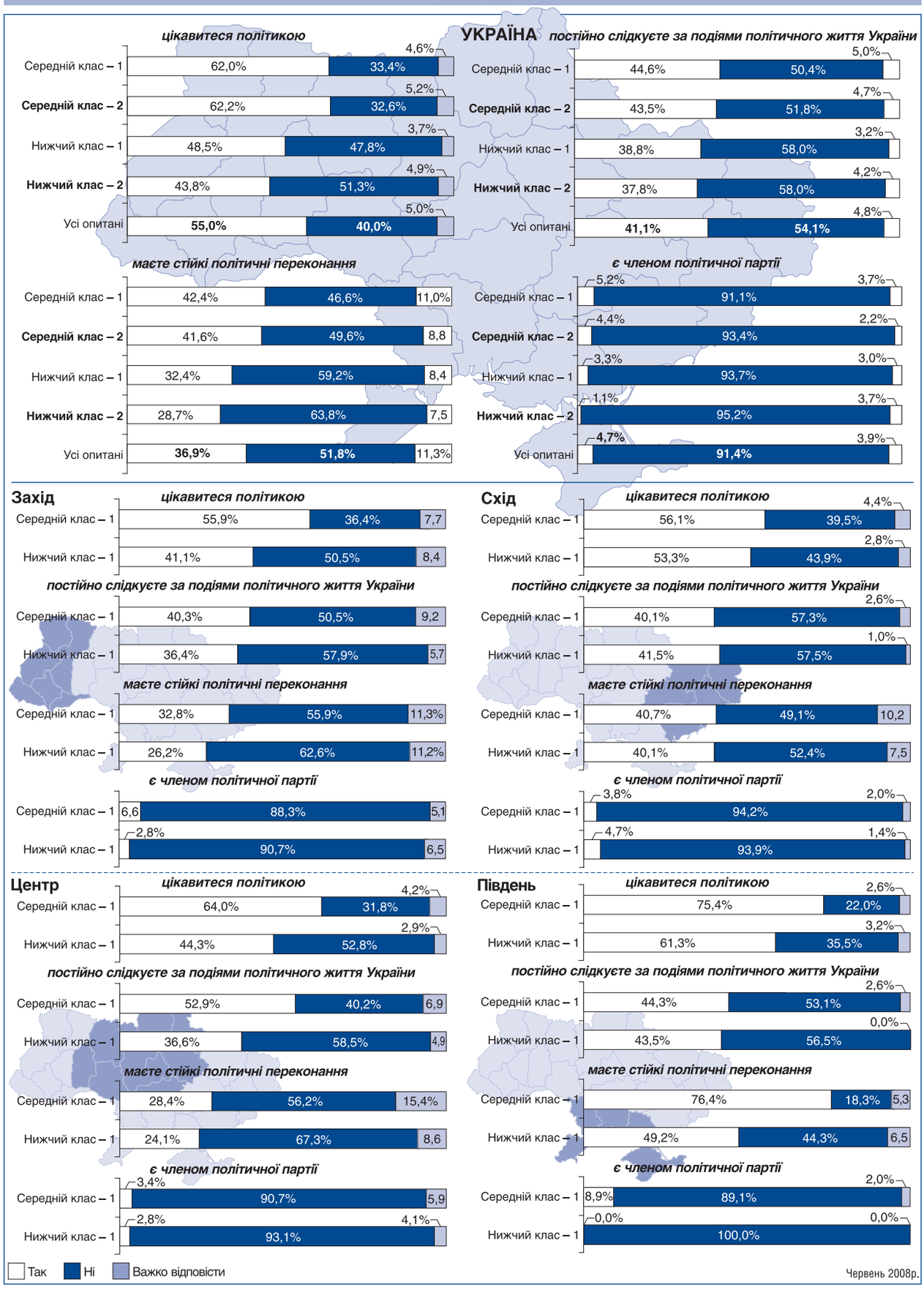

Чи можна про Вас сказати, що Ви…?
% опитаних

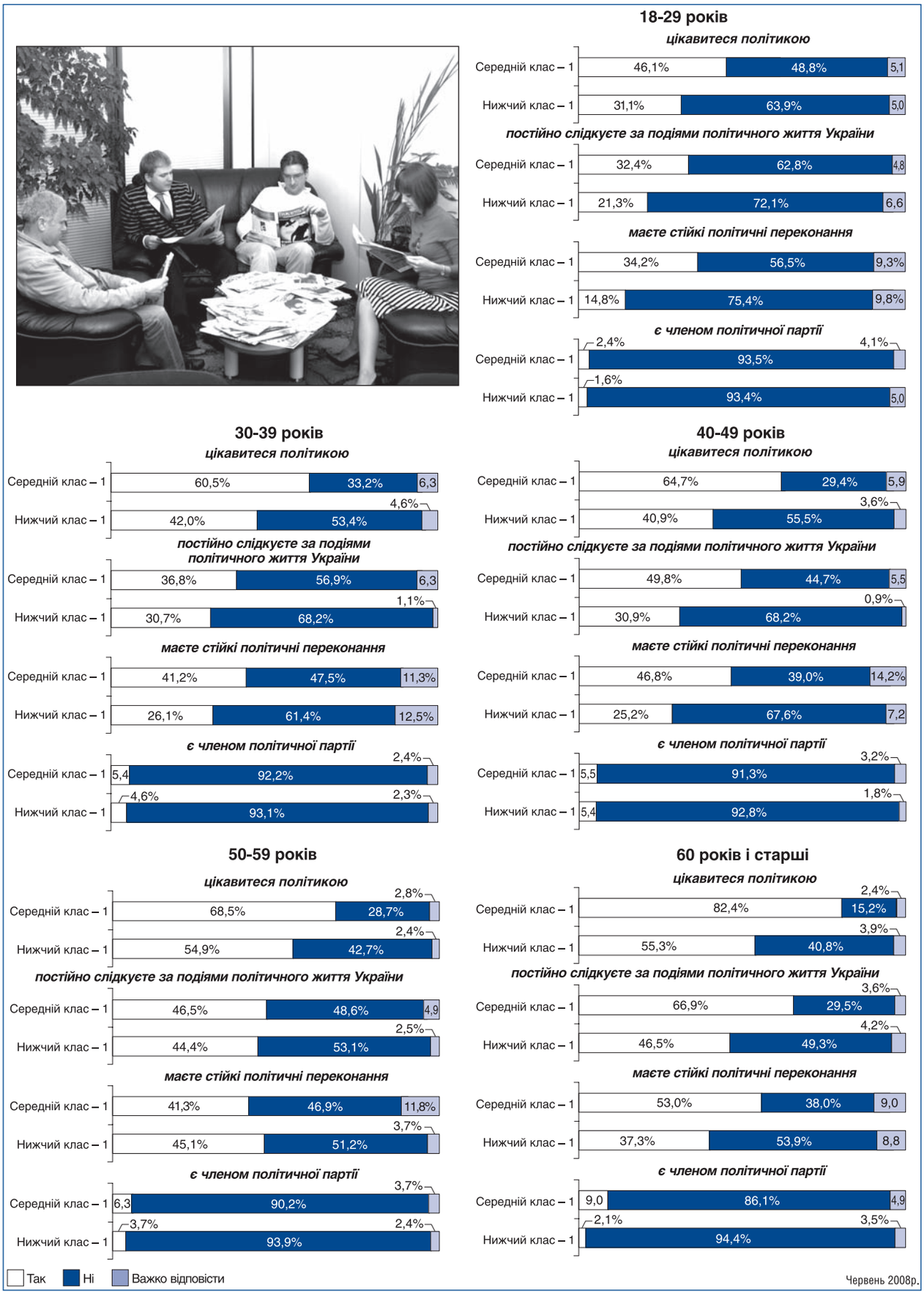

У регіональному аспекті найвищий інтерес до політики демонструють жителі Півдня, де його засвідчили 75,4% представників середнього класу і 61,3% нижчого – проти, відповідно, 55,9% та 41,1% на Заході, де зазначений інтерес виявився найнижчим.

Постійно слідкують за подіями політичного життя України приблизно однакові частки (близько 40%) представників обох класів у всіх регіонах, за винятком Центру, де постійний характер інтересу до політичних подій заявили 52,9% представників середнього класу і 36,6% – нижчого.

Привертають увагу виразні вікові особливості інтересу до політики: він зростає з віком і досягає максимуму в найстаршій віковій групі. Так, у групі 18-29-річних представників середнього класу цікавляться політикою 46,1%, у найстаршій віковій групі – 82,4%. Для нижчого класу аналогічні показники становлять 31,1% та 55,3%, відповідно. Приблизно такими самими є вікові особливості постійного інтересу до політичних подій.

Що стосується **стійких політичних переконань**, то вони більшою мірою притаманні представникам середнього класу, ніж нижчого (42,4% проти 32,4%) та відповідно – представникам середнього класу-2, ніж нижчого класу-2 (41,6% проти 28,7%) – проте, як видно з наведених даних, властиві лише менш ніж половині представників середнього класу та його "ядра".

Так само, як у випадку з інтересом до політики, найвищий рівень стійких політичних переконань заявляють жителі Півдня: 76,4% представників середнього класу та 49,2% – нижчого. Натомість найменшою мірою вони притаманні жителям Центру, де їх наявність засвідчили лише 28,4% представників середнього класу і 24,1% – нижчого.

Наявність стійких політичних переконань певною мірою залежить від віку респондентів і властива скоріше представникам старших вікових груп. Так, про зазначені переконання у групі 18-29-річних повідомили 34,2% представників середнього класу і 14,8% – нижчого, тоді як для найстаршої вікової групи аналогічні показники склали 53% і 37,3%, відповідно.

Показники **членства в політичних партіях** для всіх виокремлених груп (соціальних, регіональних, вікових) є досить низькими, тому їх порівняння має скоріше винятково ілюстративний характер. Водночас – воно дає підстави для припущень про те, що членство в політичних партіях дещо більшою мірою притаманне представникам середнього класу, ніж нижчого; жителям Заходу та Півдня – більшою мірою, ніж жителям Центру і Сходу; людям середнього і старшого віку – більшою мірою, ніж молоді 18-29 років.

Виходячи з відповідей респондентів, можна припустити, що членами політичних партій є приблизно 1,8 млн. дорослих громадян України, – це набагато менше, ніж декларують самі українські політичні партії[2].

Рівень довіри до соціальних і політичних інститутів і підтримки їх дій. Як свідчать дані, наведені в діаграмі "*Довіра до соціальних інститутів*", політичним партіям довіряють невеликі і приблизно однакові частки середнього та нижчого класів (14,5% і 12,3%, відповідно), причому цей рівень довіри, порівняно з 2002р., фактично не змінився.

Громадським організаціям довіряють удвічі більше представників середнього класу (29,5%) і 21,6% – нижчого; ці рівні також не зазнали змін з 2002р.

Довіра до соціальних інститутів,
% опитаних

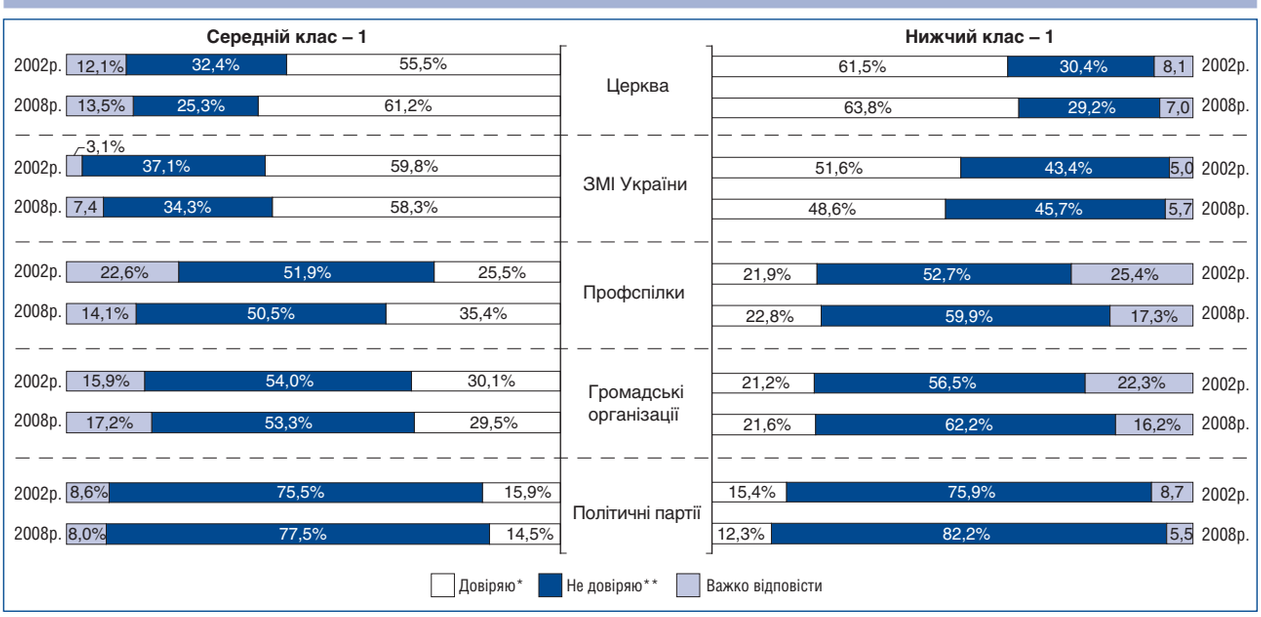

* Сума відповідей "*повністю довіряю*" і "*скоріше довіряю*".
** Сума відповідей "*повністю не довіряю*" і "*скоріше не довіряю*".

[2] Чисельність громадян України віком від 18 років на час опитування (червень 2008р.) становила майже 38 млн. осіб.

Зазначеному припущенню відповідає офіційна чисельність лише п'яти партій і блоків: Партія регіонів – понад 1 млн. осіб; ВО "Батьківщина" – 290 тис.; НДП – близько 200 тис.; НСНУ – близько 100 тис. Див. офіційні сайти названих партій і блоків.

Рівень повної підтримки дій центральних органів державної влади є низьким. Причому, порівняно з 2002р., з боку представників нижчого класу він фактично не змінився та коливається від близько 8% підтримки дій Уряду до 3% – Верховної Ради України. Представники середнього класу підтримують дії центральних органів влади дещо більшою мірою (від 7% (підтримка Верховної Ради) до 13,8% (Президента)), порівняно з нижчим класом (від 2,6% (Верховна Рада) до 7,6% (Уряд)) (діаграма "*Підтримка дій центральних органів влади*").

Ставлення до влади в параметрах "підтримка/опозиційність". Низькому рівню повної підтримки дій центральних органів державної влади відповідає низький рівень підтримки нинішньої влади в цілому. Як видно з діаграми "*Загалом Ви вважаєте себе…*", лише 20,7% громадян вважають себе "людьми, які підтримують владу". Домінує ж у суспільній свідомості невизначене ставлення до неї – 36,9% опитаних віднесли себе до "людей, які не мають певного ставлення до нинішньої влади". Другу позицію посіла опозиційність до неї, яку відзначили 30,7% опитаних.

Ставлення до влади в зазначених параметрах мало залежить від соціального самовизначення респондентів і вікових особливостей. Водночас, привертає увагу залежність від регіональних особливостей. Так, якщо на Заході країни домінує підтримка влади, то в Центрі домінуючим є невизначене ставлення до влади, на Сході та особливо Півдні – опозиційне (за винятком тих жителів Півдня, які віднесли себе до нижчого класу).

Протестні настрої. Як певний результуючий показник ставлення громадян до влади можна розглядати рівень протестних настроїв, або вербальної готовності до участі в акціях протесту проти дій влади. Цей рівень на час проведення опитування був досить високим: майже чверть (24,1%) респондентів засвідчили готовність до участі в акціях протесту; 57,1% – повідомили, що не мають наміру такої участі (діаграма "*Яке із наведених суджень…?*").

При цьому, можна відзначити, що протестні настрої дещо більшою мірою, ніж нижчому класу, притаманні середньому класу та його "ядру" – відповідно 26,8% і 25,9% проти 15% "ядра" нижчого класу. Проте, найбільш виразною виглядає відмінність позицій в регіональному аспекті: готовність до участі в акціях протесту засвідчили 48,7% представників середнього класу Півдня країни – тоді як у решті регіонів аналогічний показник коливається в межах 20-22%.

Окремі ймовірні чинники низького рівня підтримки влади. На підставі результатів опитування можна припустити, що чинниками низького рівня підтримки дій центральних органів влади та нинішньої влади в цілому представниками обох класів українського суспільства є, зокрема, їх невіра в те, що соціально-економічна політика влади спрямована на підтримку нижчого класу та/або на формування та підтримку середнього класу, а також – негативні оцінки ставлення представників влади до українських громадян.

Оцінка спрямованості соціально-економічної політики влади. Як видно з діаграми "*На що насамперед спрямована соціально-економічна політика влади?*" (с.36), відносна більшість (42,7%) представників середнього та більшість (55,3%) – нижчого класу переконані в тому, що зазначена політика спрямована насамперед на підтримку крупного капіталу (багатих, олігархів).

Підтримка дій центральних органів влади*,
% опитаних

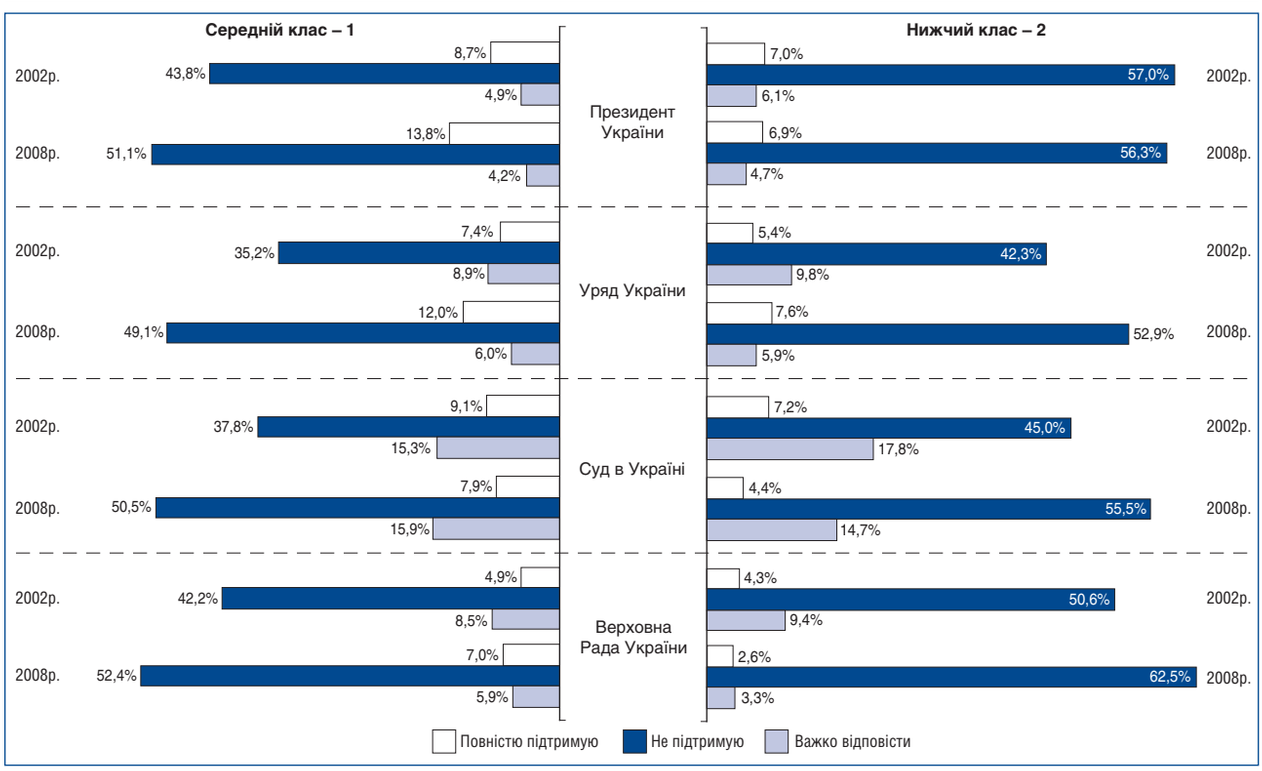

* На діаграмі не наведений варіант відповіді "*підтримую окремі заходи*".

Загалом Ви вважаєте себе…,
% опитаних

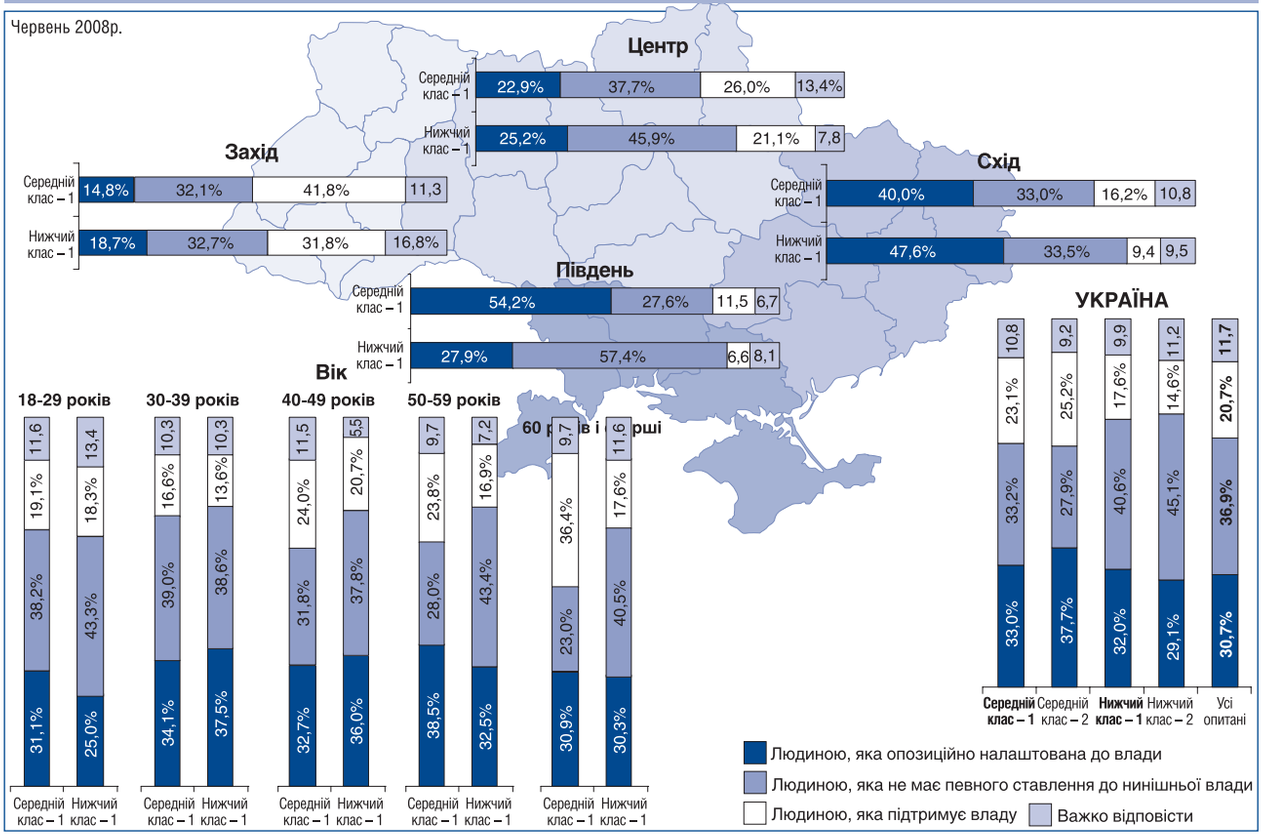

Яке із наведених суджень найбільшою мірою відбиває Вашу позицію?
% опитаних

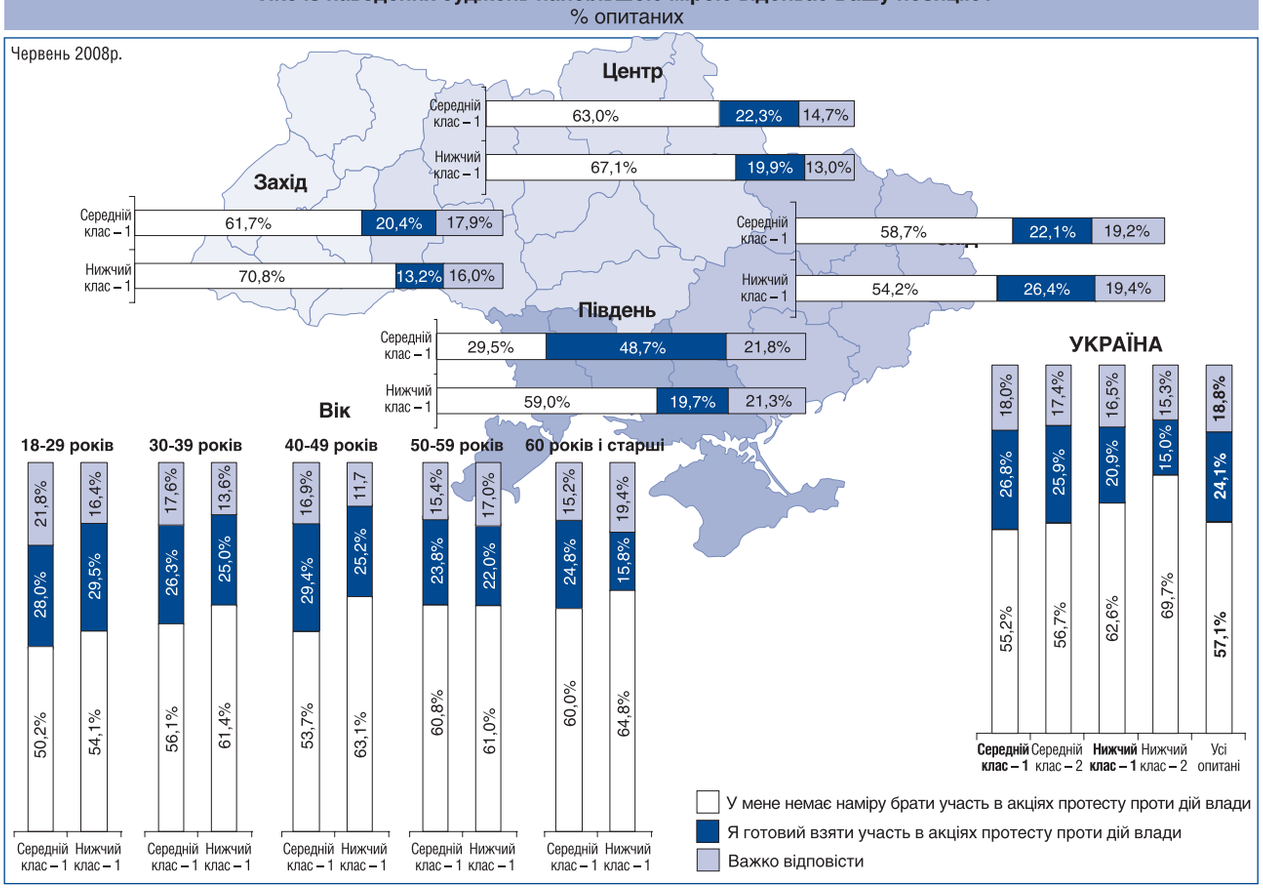

На що насамперед спрямована соціально-економічна політика влади?
% опитаних

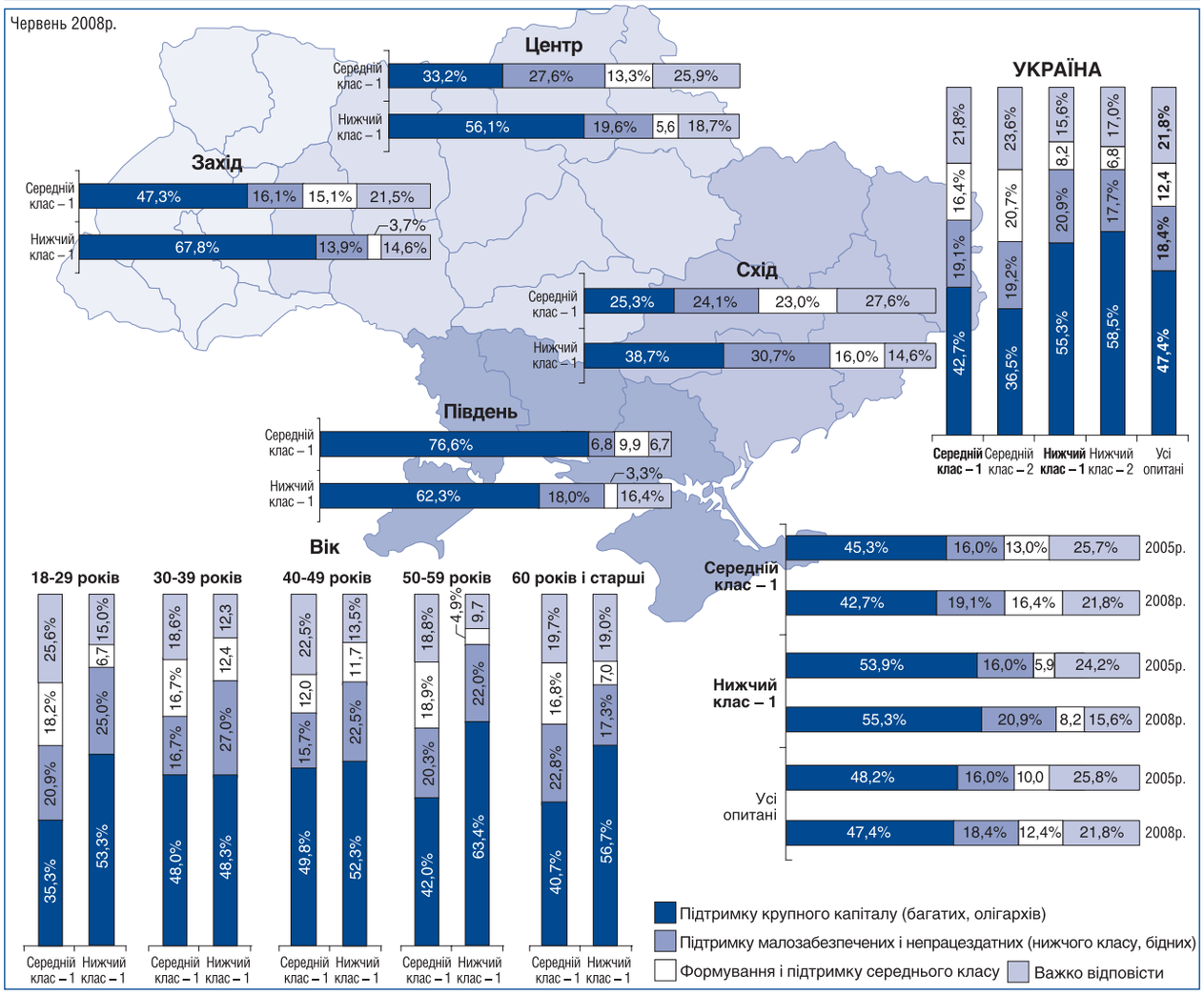

Примітно також, що ця впевненість, порівняно з 2005р., фактично не змінилася та домінує в усіх виокремлених групах – соціальних, вікових і регіональних (за винятком середнього класу Сходу, в середовищі якого думки стосовно спрямованості політики влади поділилися майже порівну між чотирма запропонованими позиціями).

З думкою про те, що соціально-економічна політика нинішньої української влади спрямована на формування та підтримку середнього класу, погодилися лише 16,4% представників самого середнього класу (проти 13% у 2005р.) і 8,2% – нижчого (проти 5,9%). Вважають, що зазначена політика спрямована на підтримку нижчого класу, 20,9% представників самого нижчого класу (проти 16% у 2002р.) та 19,1% – середнього (проти 16%).

Повертаючись до регіонального аспекту, можна відзначити, що впевненість у підтримці владою насамперед крупного капіталу найбільшою мірою виявлена на Півдні країни, де її висловили 76,6% представників середнього класу і 62,3% – нижчого; найменшою мірою – на Сході (25,3% і 38,7%, відповідно).

Оцінка ставлення представників влади до "таких людей як Ви". З даних, наведених у діаграмі "*Як ставляться до таких людей, як Ви, представники влади?*", видно: громадяни впевнені в тому, що представники влади ставляться до них переважно "як до людей другого сорту" (така оцінка дещо більшою мірою характерна для представників нижчого класу) або "байдуже" (дещо більш характерно для представників "ядра" середнього класу).

Ставлення "як до роботодавців, за кошти яких живуть представники влади" відзначили від 18,3% представників "ядра" середнього класу до 12,3% "ядра" нижчого класу. Ставлення "як до рівних" – від 2,9% до 1,1%, відповідно (діаграма).

Зрозуміло, що такі оцінки мало сприяють діалогу громадян із владою.

Підсумовуючи, можна відзначити, що український середній клас, порівняно з нижчим, демонструє дещо вищий рівень інтересу до політики, постійної уваги до перебігу політичних подій в Україні, а також – наявності політичних переконань і членства в політичних партіях.

Проте, на наявність і рівень цих якостей або характеристик чи не більший вплив (порівняно з соціально-класовим самовизначенням і належністю до "ядра" середнього або нижчого класів) мають регіональні та вікові особливості політичної свідомості та активності громадян.

У регіональному аспекті, на час опитування (червень 2008р.) найбільш політизованим видається Південь, де показники (рівні) згаданих виявів політичної активності є виразно вищими, ніж у решті регіонів країни.

Громадянська активність середнього класу

Оцінка важливості громадянської активності. Як зазначалося у статті А.Биченка, до переліку ознак, якостей і рис, обов'язковість яких для представника середнього класу мали визначити респонденти, були внесені такі якості, як "громадянська активність", "прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави", які, власне, становлять суть громадянської активності.

Слід відзначити, що важливість цих якостей в очах респондентів, порівняно з 2005р., дещо зросла: громадянську активність як таку, що обов'язково має бути притаманна представнику середнього класу, у 2008р. відзначили 61,1% опитаних проти 50,7% у 2005р.; прихильність до демократичних цінностей… – 57,2% проти 49,6%, відповідно[3].

У регіональному аспекті дещо вищу оцінку важливості зазначених рис дають жителі Півдня. Так, обов'язковість громадянської активності для середнього класу відзначили 82,8% представників середнього класу Півдня проти 59,9% – Центру; прихильності до демократичних цінностей – 81,7% проти 54,4% на Заході.

Водночас, якщо з-поміж усіх ознак, рис і якостей, якими мають володіти представники середнього класу, вирізнити лише морально-психологічні якості[4], то з дев'яти таких якостей "громадянська активність" і "прихильність до демократичних цінностей…" серед усіх опитаних посядуть передостанні місця (з часткою голосів відповідно 61,1% і 57,2%) – так само, як і серед середнього класу-2 (64% і 62,1%, відповідно). А серед представників нижчого класу-2 ці якості за ступенем їх обов'язковості посядуть останні позиції (53,7% та 45,2%, відповідно)[5].

Далі: у випадку, коли респондентам запропонували обрати три головні ознаки, за якими людину можна віднести до середнього класу, зазначені якості виявилися останніми (з частками голосів 2,1% та 1,1%, відповідно). Так само 1,1% респондентів погодилися з тим, що громадянська активність може бути тією ознакою, за якою людину "в першу чергу можна віднести до середнього класу". Варто зауважити, що у цих випадках оцінки важливості "громадянської активності" і "прихильності до демократичних цінностей…" є низькими, незалежно від власного соціального самовизначення респондентів, їх віку чи регіону проживання; крім того, ці оцінки не змінилися, порівняно з 2005р.[6]

Таким чином, можна констатувати, що громадянська активність в очах респондентів не належить

Як ставляться до таких людей, як Ви, представники влади?*
% опитаних

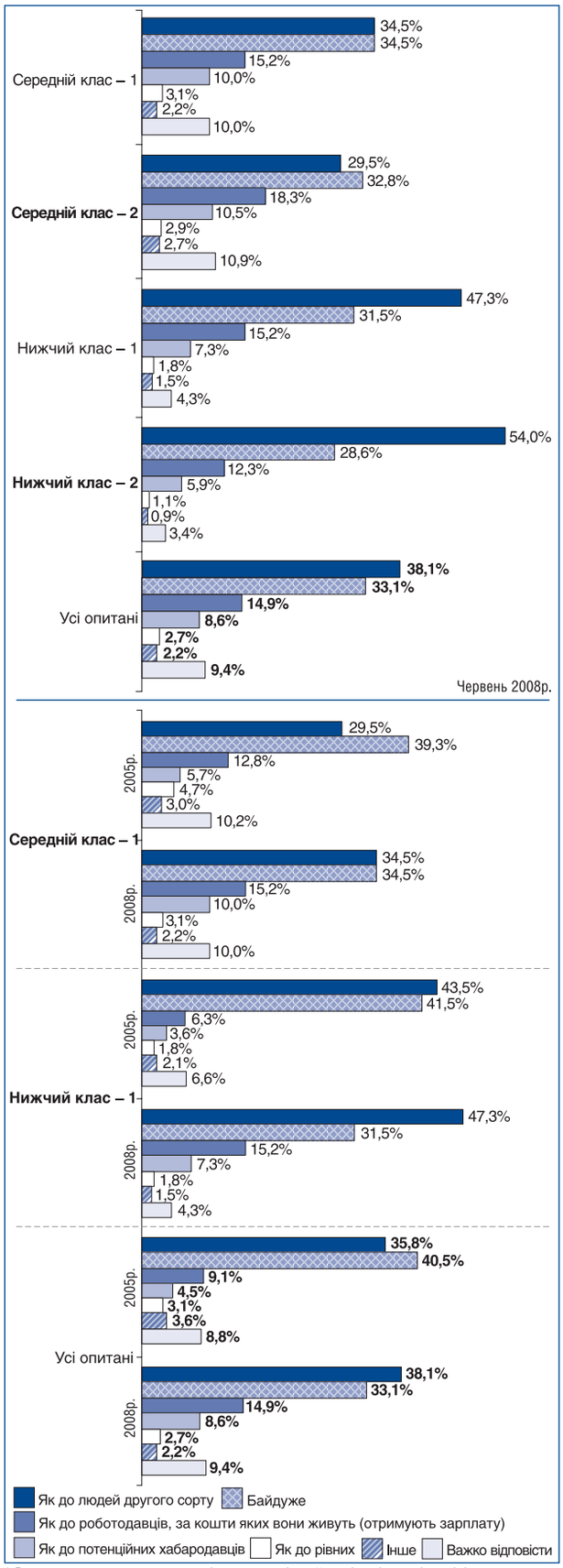

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

---

[3] Докладно про це, а також узагальнені в таблицях і діаграмах дані див. у статті А.Биченка "Український середній клас: уявлення та реальні ознаки", вміщеній у цьому журналі.

[4] До названих ознак віднесені (в порядку рейтингу серед усіх опитаних): (1) самоповага, почуття власної гідності; (2) терпимість, повага до інших; (3) законослухняність; (4) прагнення добробуту за рахунок власної праці; (5) упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави; (6) прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації; (7) громадянська активність; (8) прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави; (9) раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими. Див.: Там само.

[5] Там само.

[6] Там само, с.18.

до найважливіших, першорядних ознак (рис, якостей) середнього класу, а має бути йому притаманна скоріше "серед інших". При цьому, таке ставлення до громадянської активності фактично не залежить від власного соціально-класового самовизначення громадян, їх віку та регіону, де вони проживають. Можна припустити також, що воно є досить усталеним у суспільній свідомості.

Самооцінка володіння/не володіння якостями "громадянська активність" і "прихильність до демократичних цінностей". Загалом, так само, як у випадку оцінки важливості (обов'язковості) названих якостей для середнього класу, самооцінка громадянами володіння/не володіння ними, порівняно з 2005р., підвищилася. Так, володіння громадянською активністю засвідчили 53,2% опитаних проти 40,8% у 2005р.; прихильністю до демократичних цінностей – 54,7% проти 42,9%, відповідно.

При цьому, як видно з діаграми "*Чим з наведеного Ви володієте?*", названими якостями виразно більшою мірою володіють саме представники середнього класу та його "ядра". Так, прихильність до демократичних цінностей засвідчили 67% середнього класу-2 – проти 35,2% нижчого класу-2; наявність громадянської активності – відповідно, 62,4% та 33,4%.

Утім, оцінюючи ці дані, слід мати на увазі, що переважну більшість нижчого класу (та відповідно, його "ядра") складають люди старших вікових груп, тоді як середнього (і його "ядра") – люди молодшого, соціально активного віку[7].

Тому на самооцінці володіння якостями, про які йдеться, може більшою мірою позначатися не стільки соціально-класове самовизначення, скільки вік та різні умови, за яких формувалося ставлення старших і молодших українських громадян, зокрема, до демократичних цінностей, прихильність до яких і готовність їх захищати, як зазначалося вище, становить суть громадянської активності в її сучасному розумінні.

Залученість до активної громадської діяльності. За досить високої оцінки важливості громадянської активності (61,1%) та самооцінки володіння громадянською активністю (53,2%), залученість до активної громадської діяльності засвідчили набагато менше опитаних – лише 11,6%.

Хоча водночас, цей показник зріс більш ніж удвічі, порівняно з 2002р., коли він становив 4,7% (діаграма "*Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності?*"). Привертає увагу та обставина, що таке зростання сталося завдяки саме середньому класу: рівень його залученості зріс з 6% до 15,5%, тоді як аналогічний показник для нижчого класу фактично не змінився (у 2002р. – 3,9%, у 2008р. – 5,7%).

Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності?
% опитаних

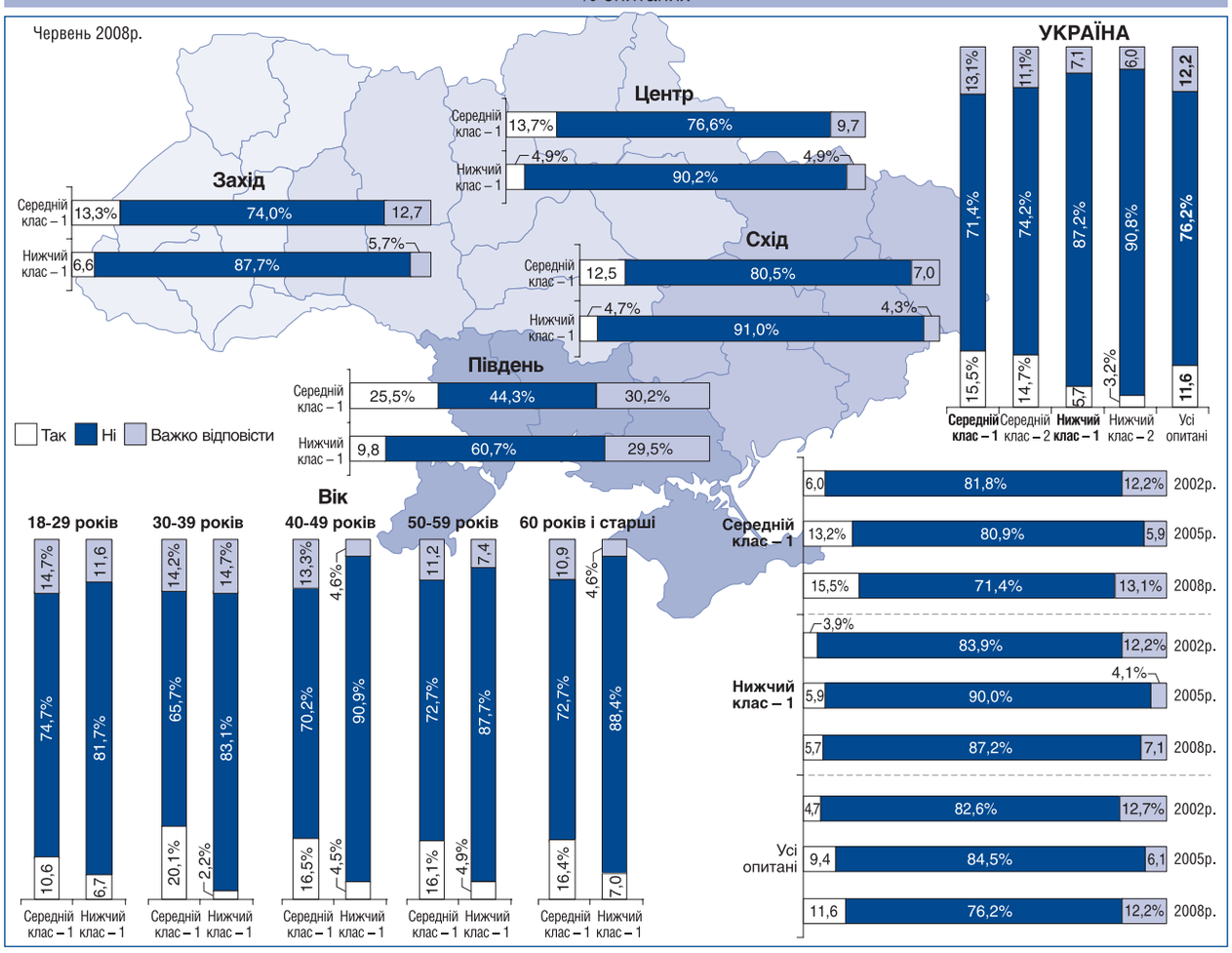

[7] Докладно див. згадану вище статтю М.Міщенка, вміщену в цьому журналі.

Чим з наведеного (особисті якості) Ви володієте?
% опитаних

	Середній клас - 1		Нижчий клас - 1		Усі опитані	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави						
Володію	53,9	62,8	33,5	42,5	42,9	54,7
Не володію	45,7	36,8	65,6	57,1	56,5	45
Не відповіли	0,4	0,4	0,9	0,4	0,7	0,3
Громадянська активність						
Володію	49,3	61,5	32,2	40,3	40,8	53,2
Не володію	50,7	37,9	67,3	59,6	58,9	46,5
Не відповіли	0	0,7	0,5	0,1	0,3	0,4

Якості, притаманні представникам середнього класу: оцінка важливості та самооцінка володіння,
% опитаних

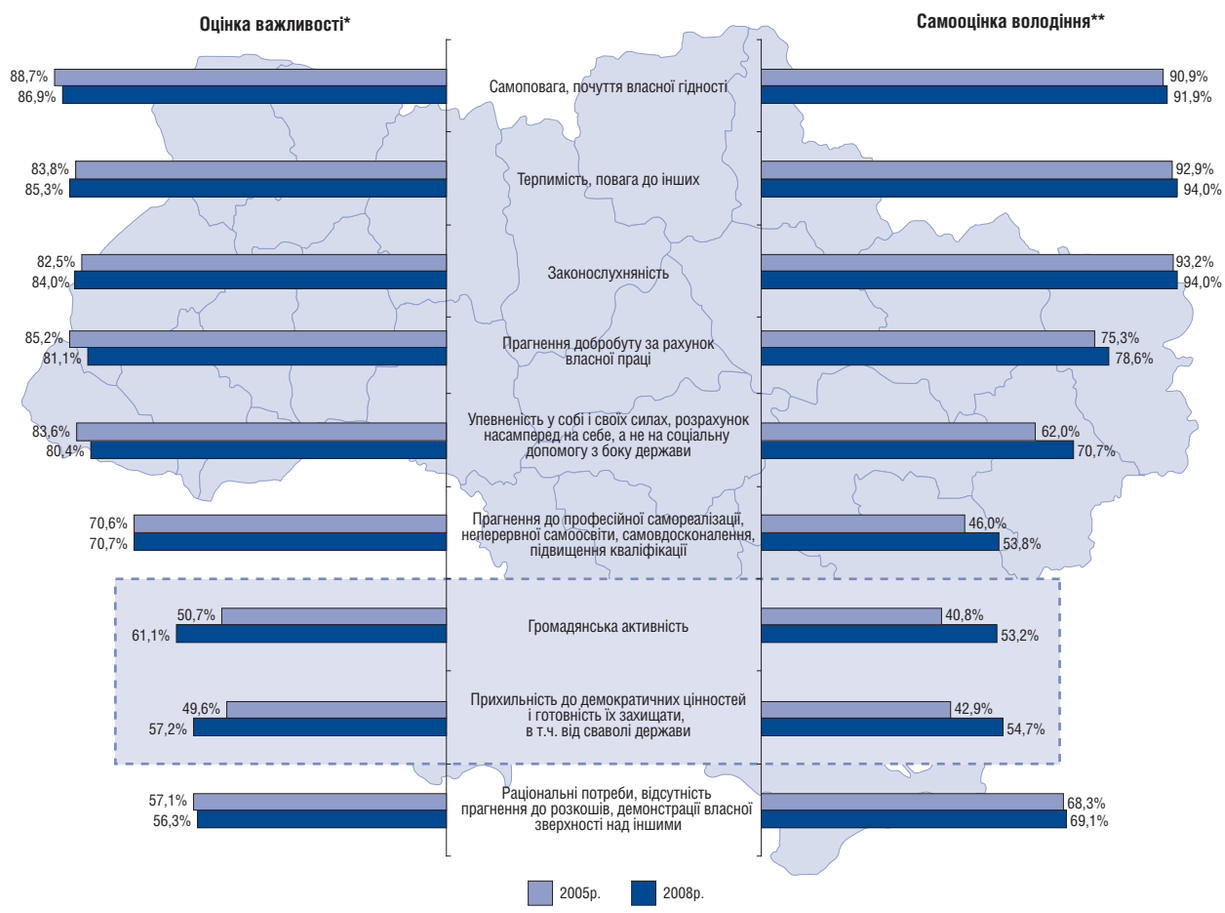

* Число тих, хто відзначив обов'язковість володіння якістю для представників середнього класу
** Число тих, хто засвідчив володіння якістю

Друга обставина, на яку варто звернути увагу, – порівняно нижчий рівень залученості до активної громадської діяльності молодшої групи (18-29 років) середнього класу. Відповідний показник для цієї вікової групи складає 10,6% проти 20,1% у групі 30-39-річних представників середнього класу та 16-17% представників старших вікових груп.

У регіональному аспекті вирізняється Південь, де представники середнього класу засвідчили вдвічі вищий рівень залученості до активної громадської діяльності, ніж їх соціальні "однокласники" в інших регіонах країни, – 25,5% проти 13-14% у решті регіонів.

Мотивація участі/неучасті у громадській діяльності. Респонденти, залучені до громадської діяльності, мотивували це насамперед тим, що така діяльність є цікавою для них (37,5%) або вона відповідає їх переконанням (27,3%). Понад чверть (29,4%) – послалися на більш прагматичні мотиви, повідомивши, що така діяльність допомагає їм вирішити їх особисті проблеми (16,4%) або вони отримують за неї гроші (13%). При цьому, особливої різниці в позиціях представників середнього класу-1 і середнього класу-2 немає (діаграма "*Чому Ви займаєтеся громадською діяльністю?*").

Чому Ви займаєтеся громадською діяльністю?
% тих, хто займається активною громадською діяльністю

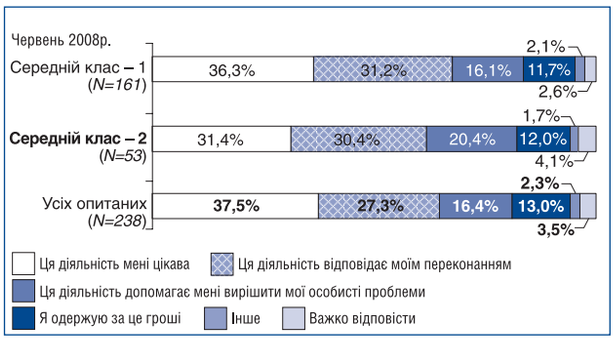

Що стосується громадян, не залучених до громадської діяльності, то більшість (58,8%) із них причиною такого стану справ назвали відсутність у ній потреби; близько третини (31%) – повідомили, що не мають можливості займатися нею. Примітно, що у визначенні причин різниці в позиціях представників різних класів, вікових груп і регіонів фактично немає (діаграма "*Чому Ви не залучені до активної громадської діяльності?*").

Чому Ви не залучені до активної громадської діяльності?
% тих, хто не є залученим до активної громадської діяльності

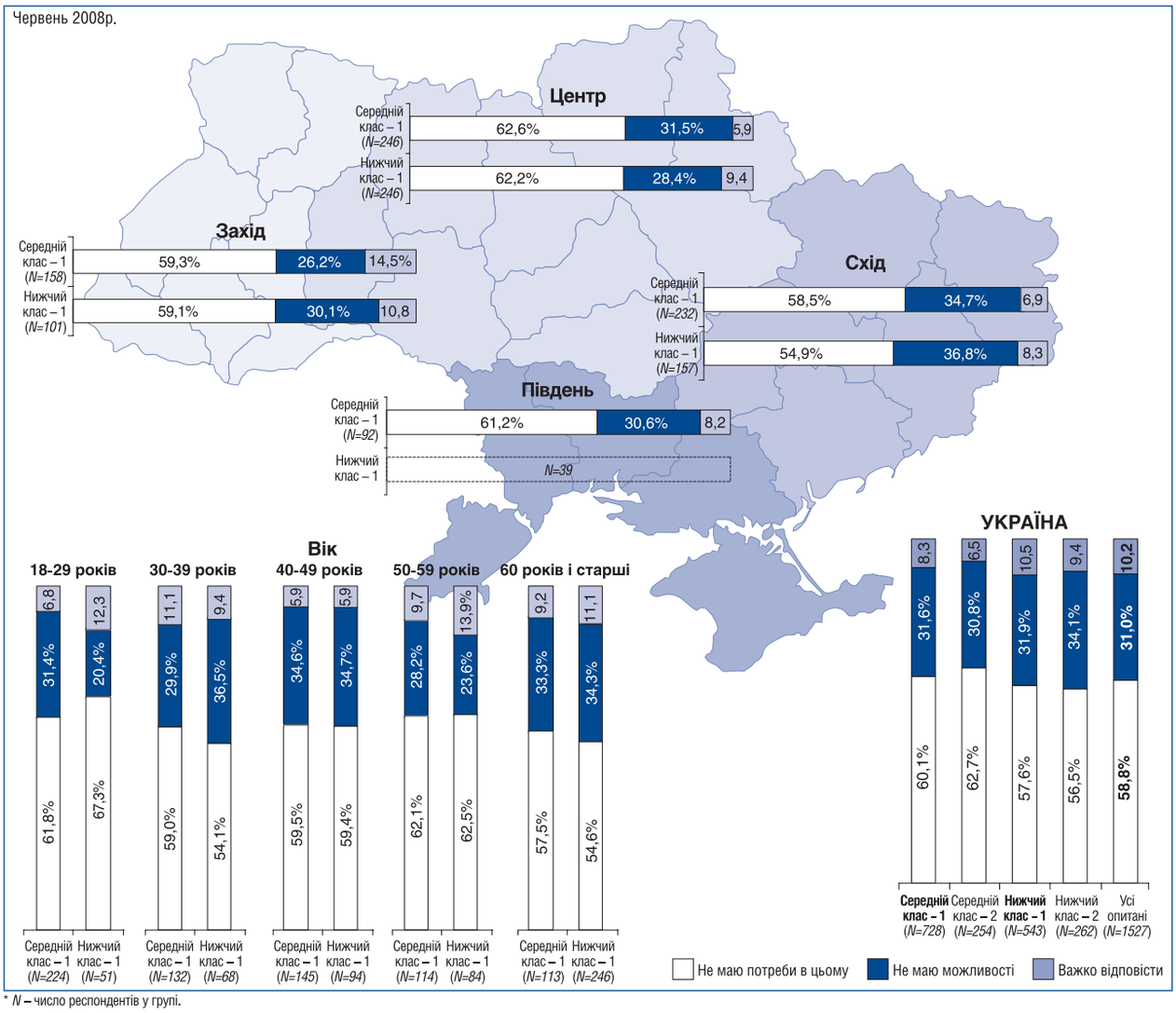

* *N* – число респондентів у групі.

Серед тих, хто не має можливості займатися громадською діяльністю, більшість (43,4%) опитаних посилаються на **відсутність вільного часу**; другим чинником є "незнання, як досягти своєї мети" (13,8%); третім – "недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності" (12,2%). "Загрози протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо" побоюються лише 8% опитаних цієї групи.

Як видно з діаграми "*Що заважає Вашій громадській активності?*", наведені завади мають різну значимість для представників різних класів. Так, відсутність вільного часу відзначили 63,6% представників "ядра" середнього класу – і втричі менше (19,8%) "ядра" нижчого класу. Натомість недостатність грошей та інших ресурсів є більш характерною завадою для "ядра" нижчого класу (12,6%), ніж "ядра" середнього класу (5%).

Слід зазначити, що **загалом значимість завад громадській діяльності в очах респондентів, не залучених до такої діяльності, порівняно з 2002р., дещо знизилася**. Так, якщо загрозу протидії з боку органів влади відзначили у 2002р. 17,9% представників середнього класу, то у 2008р. – лише 8,5%. Водночас, привертає увагу та обставина, що **число представників середнього класу, які посилаються на "незнання, як досягти своєї мети", за шість років не змінилося і становить приблизно 13%.**

Умови появи потреби у громадській діяльності. Як зазначалося вище, майже 59% з числа тих, хто не залучений до активної громадської діяльності, послалися на відсутність в ній потреби. Цим респондентам пропонувалося визначити, в якому випадку у них така потреба може з'явитися. Як видно з діаграми "*У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності?*" (с.42), перші три позиції серед таких випадків посіли: "якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім'ї" (37,1%); "якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут моїх близьких і така діяльність сприятиме ліквідації цієї загрози" (29,2%); "якщо за це платитимуть гроші" (21,9%).

Варіант відповіді "якщо така діяльність буде приносити конкретну користь суспільству" відзначили 14,8% опитаних.

Примітно, що саме такий рейтинг є характерним як для середнього класу і його "ядра", так і для нижчого, а також для всіх вікових груп і для всіх регіонів (у регіонах змінюються лише місця першого і другого варіантів відповіді).

Привертає увагу також зниження значимості такої спонуки до громадської діяльності, як користь для суспільства. Якщо у 2002р. її відзначили 29,4% представників середнього класу, то у 2008р. – майже вдвічі менше (15,7%); серед представників нижчого класу у групі тих, хто не має потреби у громадській діяльності, відповідно 20,5% і 13,2%.

Отримані дані дозволяють припустити, що в середовищі громадян, які "не мають потреби" у громадській діяльності (а це 44,8% загального числа опитаних), немає розуміння суспільно-корисної, суспільно значимої суті такої діяльності, розуміння того, що захистити інтереси і права, "життя, здоров'я і добробут" власні та своїх близьких можна лише в суспільстві, де ці інтереси і права захищені загалом.

У протилежному випадку держава (влада, її окремі представники) дістають можливість маніпулювати суспільством, суспільними групами та окремими громадянами, вибірково захищаючи/не захищаючи згадані інтереси і права. Громадяни ж, яких свавілля не торкнулося *особисто* та які "не мають потреби у громадській діяльності", власною пасивністю уможливлюють таке свавілля стосовно *інших*. Особливо тривожною є та обставина, що позиція стороннього спостерігача притаманна значимій частині громадян, які відносять себе до середнього класу.

Що заважає Вашій громадській активності?
% тих, хто не має можливості займатися активною громадською діяльністю

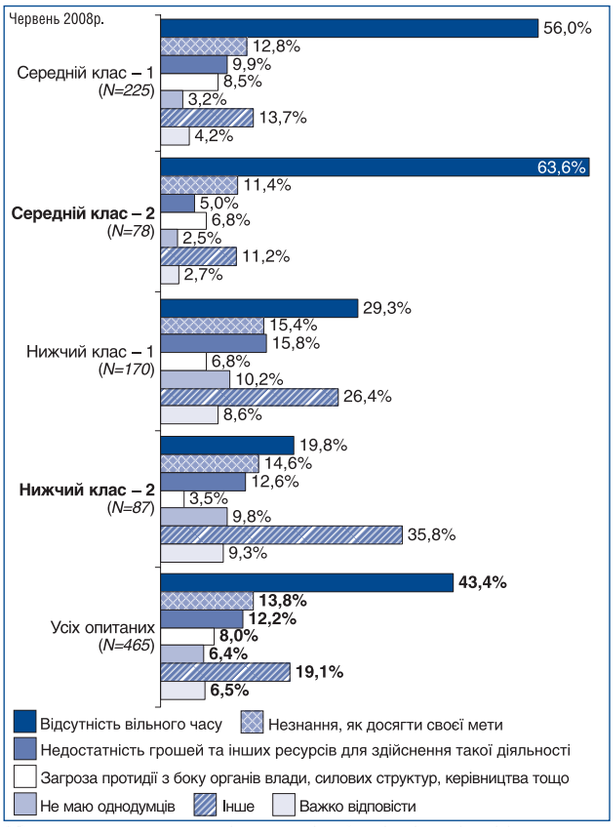

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Водночас, слід зауважити наступне. Коли респондентам ставилося питання "*Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, як їм потрібно діяти, щоб досягти більшого ефекту?*" (с.43), вони продемонстрували досить високий рівень розуміння необхідності саме колективних, об'єднаних зусиль. Більшість (61,2%) опитаних висловили впевненість, що в цьому випадку слід або "створити громадську організацію або приєднатися до вже існуючої" (40,6%), або "діяти спільно неформально" (20,6%); ефективність індивідуальних дій підтримали лише 8,3%. Причому, більшу схильність до колективних дій виявили саме представники середнього класу та особливо його "ядра". Так, створення громадської організації або приєднання до існуючої підтримали 49,8% з числа "ядра" середнього класу проти 34,8% – "ядра" нижчого класу.

Можливо, ключовим тут є посилання на "спільні цілі". Тим часом, фактична відсутність суспільно значимих спільних цілей у середовищі статусної політичної еліти, діючої влади перешкоджає усвідомленню таких цілей як *особистих* для кожного громадянина та реальному об'єднанню громадян для їх колективного просування та досягнення.

У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності?*
% тих, хто не має потреби займатися активною громадською діяльністю

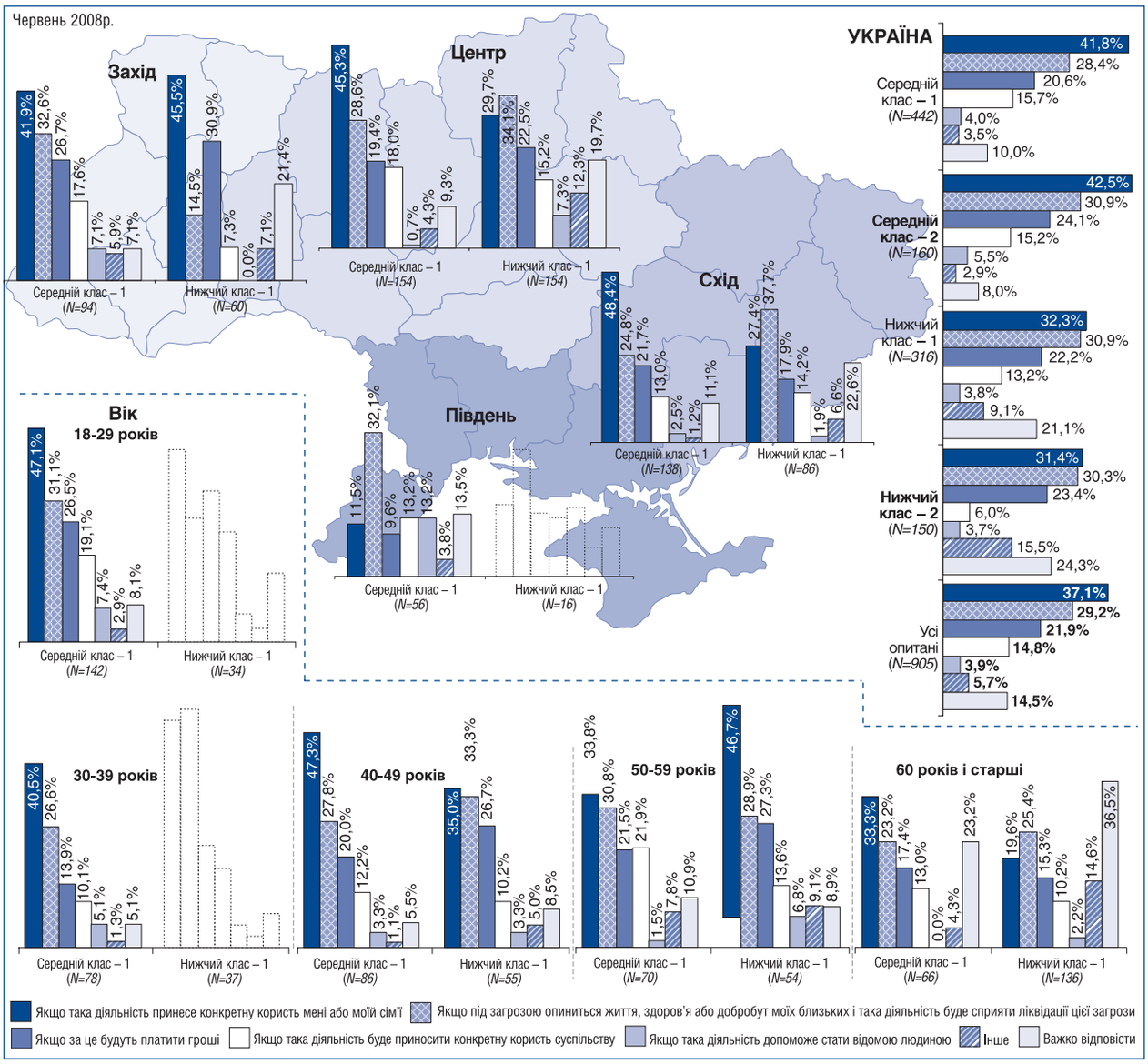

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.
** *N* – число респондентів у групі.

Чи є підстави для підвищення рівня громадянської активності середнього класу?

За результатами дослідження, можна назвати принаймні одну таку підставу: однакове розуміння представниками середнього класу всіх регіонів країни і всіх вікових категорій запорук успішного розвитку України, іншими словами – найближчих "спільних цілей" суспільства. Можливо, це саме той випадок, коли позиції середнього класу визначають позиції переважної більшості суспільства.

Запоруки успішного розвитку України. Абсолютна або переважна більшість громадян вважають важливими для успішного розвитку України насамперед: гарантування державою соціального захисту громадян (92,2%); створення правової держави (89,8%); втілення ідей рівності і справедливості (85,2%).

При цьому, як видно з діаграми "*Запоруки успішного розвитку України*" (с.44), значимої різниці в позиціях середнього та нижчого класів, представників різних вікових груп або жителів різних регіонів країни немає.

Певні відмінності в позиціях класів виникають стосовно розвитку ринкової економіки та забезпечення свободи підприємницької діяльності: ці позиції представники нижчого класу підтримують дещо меншою мірою, ніж середнього, але в обох випадках – значимою більшістю голосів. Так, розвиток ринкової економіки вважають важливим для розвитку країни 89,7% представників "ядра" середнього класу – і 70,1% "ядра" нижчого класу; забезпечення свободи підприємницької діяльності – 78,7% та 63,3%, відповідно.

Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, як їм потрібно діяти, щоб досягти більшого ефекту?
% опитаних

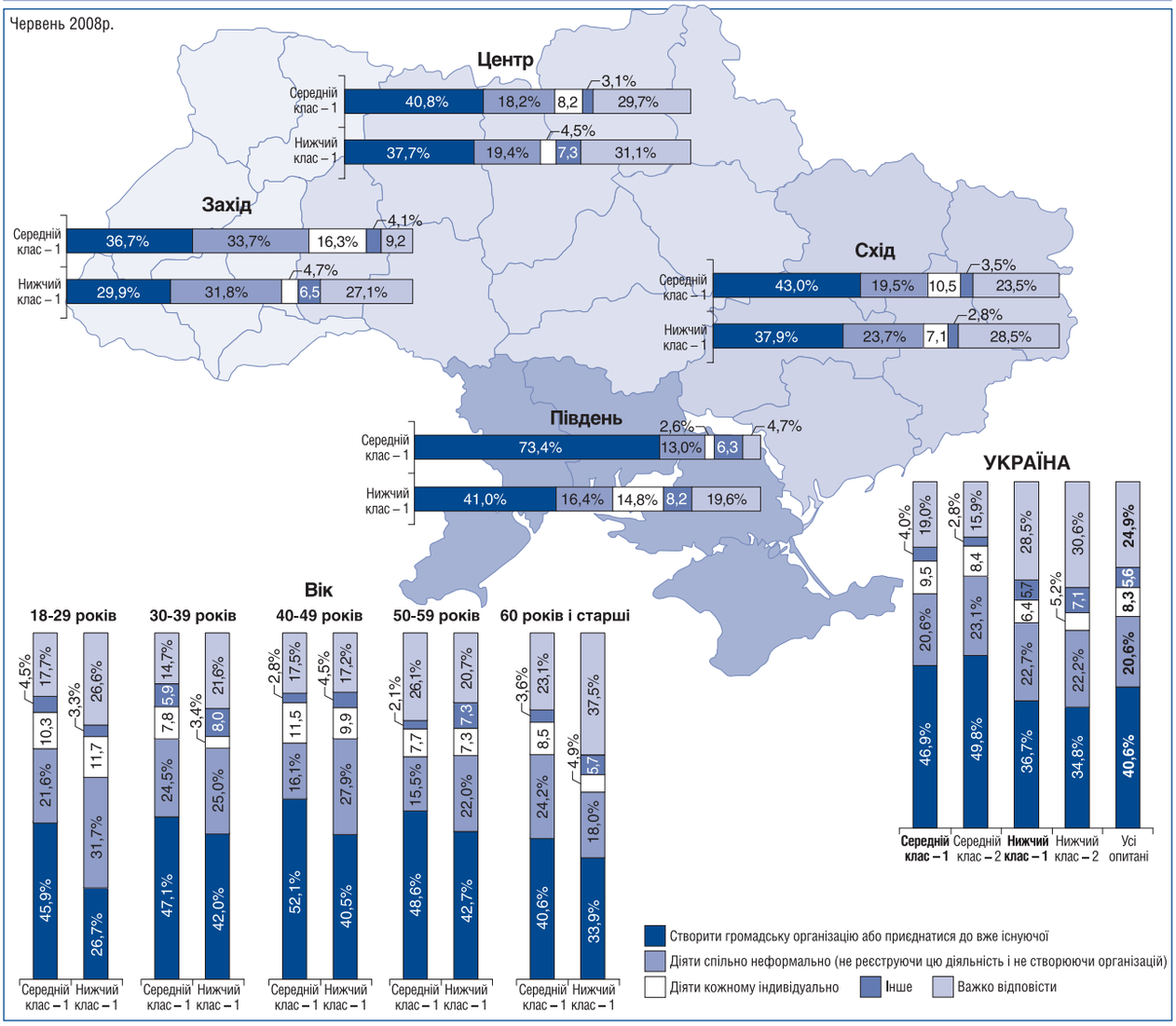

Слід зауважити, що прагнення розвитку ринкової економіки та водночас – гарантування державою соціального захисту громадян і втілення ідей рівності і справедливості жодним чином не суперечать одне одному та не є виявом патерналістських настроїв. Про це свідчать, зокрема, відповіді респондентів, наведені на діаграмі "*З яким з кожної пари тверджень Ви більшою мірою згодні?*" (с.45). Так, більшість усіх опитаних (61,3%), а також представників "ядра" середнього (71,3%) і "ядра" нижчого (51,3%) класів погодилися з твердженням, згідно з яким "держава повинна створити умови для того, щоб громадяни самі могли забезпечувати собі гідний рівень життя" – і лише меншість підтримали тезу "держава повинна забезпечити всім громадянам пристойний рівень життя, хай не дуже високий, але всім".

Що стосується рівності і справедливості, то більшість усіх опитаних (70,7%), представників "ядра" середнього (82,3%) і "ядра" нижчого (54,8%) класів погодилися з твердженням: "люди повинні бути рівними перед законом, мати рівні права. А матеріальний рівень має залежати від праці і здібностей" – меншість погодилися з тим, що "люди повинні бути рівними в соціально-економічному, матеріальному плані. Не повинно бути багатих і бідних".

Високий рівень згоди із твердженням про рівність перед законом і рівність прав корелює з високим рівнем визнання важливості для успішного розвитку України створення правової держави – що підтримують 93,9% представників "ядра" середнього класу та 85,8% – "ядра" нижчого класу.

Повертаючись до запорук успішного розвитку України, доречно привернути увагу до такої позиції, як "поява у країні сильного лідера, який має широкі владні повноваження". Важливість цієї позиції, порівняно з 2005р., зросла: якщо тоді її підтримували 62% громадян, то у 2008р. – 72%. Це зростання відбулося за рахунок збільшення частки тих, хто підтримує цю позицію, як серед середнього класу (з 63,4% до 70,9%), так і нижчого (з 65,2% до 76,7%), і може свідчити як про суспільну втому від політичних негараздів останнього часу, так і про поширення авторитарних настроїв у суспільстві. ■

Запоруки успішного розвитку України,
% опитаних

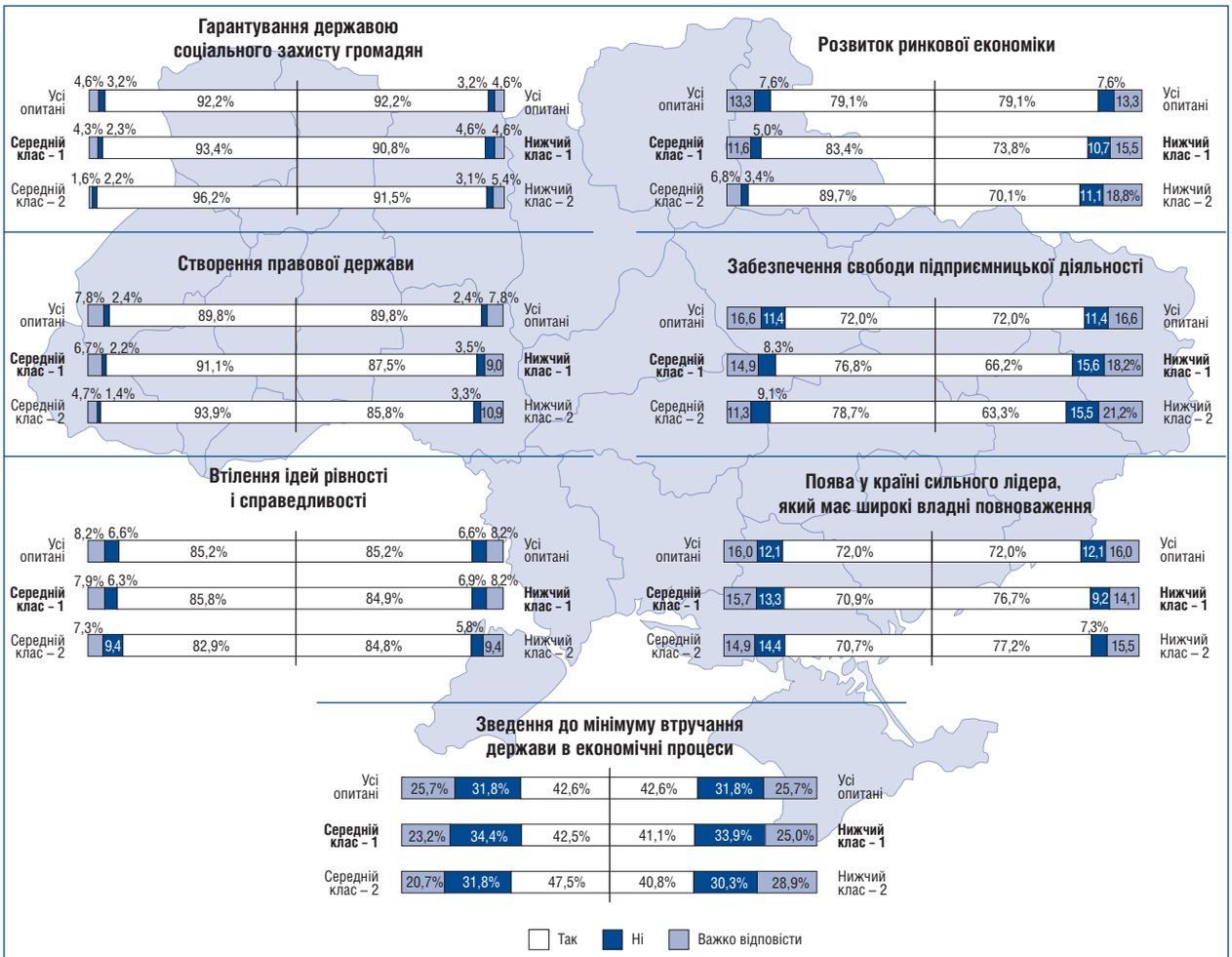

	Україна						Регіони								Вік, років									
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані		Захід		Центр		Південь		Схід		18-29		30-39		40-49		50-59		60 і старші	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
	Гарантування державою соціального захисту громадян																							
Так	97,2	93,4	95,9	90,8	96,3	92,2	92,3	91,5	95,2	92,7	99,5	95,1	89,2	87,3	91,8	85,2	94,1	85,2	94,0	96,4	94,4	92,7	93,3	90,5
Ні	0,9	2,3	0,9	4,6	0,9	3,2	4,1	0,9	0,3	3,3	0,0	0,0	4,1	9,4	3,1	11,5	1,0	9,1	2,3	2,7	2,1	3,7	3,0	3,2
Важко відповісти	1,9	4,3	3,2	4,6	2,8	4,6	3,6	7,5	4,5	4,1	0,5	4,9	6,7	3,3	5,1	3,3	4,9	5,7	3,7	0,9	3,5	3,7	3,6	6,3
	Створення правової держави																							
Так	94,8	91,1	89,0	87,5	91,7	89,8	91,8	86,9	92,5	91,5	96,4	88,5	86,9	82,5	90,8	90,0	89,8	84,1	92,6	90,0	89,5	89,0	92,2	86,6
Ні	0,7	2,2	1,8	3,5	1,1	2,4	1,5	0,9	1,7	1,2	0,0	1,6	4,1	8,5	3,4	5,0	1,5	6,8	1,8	5,5	4,2	3,7	0,0	1,1
Важко відповісти	4,5	6,7	9,2	9,0	7,2	7,8	6,7	12,1	5,8	7,3	3,6	9,8	9,0	9,0	5,8	5,0	8,8	9,1	5,5	4,5	6,3	7,3	7,8	12,3
	Втілення ідей рівності і справедливості																							
Так	89,9	85,8	87,6	84,9	88,4	85,2	85,6	82,1	86,6	90,2	94,8	90,3	80,0	78,8	82,6	81,7	82,0	76,1	85,7	89,2	90,2	86,4	92,2	86,3
Ні	5,4	6,3	4,3	6,9	4,8	6,6	7,7	5,7	5,5	4,9	2,1	3,2	8,4	10,8	7,2	8,3	7,3	12,5	8,3	7,2	2,1	7,4	4,2	4,6
Важко відповісти	4,8	7,9	8,1	8,2	6,8	8,2	6,7	12,3	7,9	4,9	3,1	6,5	11,6	10,4	10,2	10,0	10,7	11,4	6,0	3,6	7,7	6,2	3,6	9,1
	Розвиток ринкової економіки																							
Так	83,8	83,4	69,4	73,8	76,5	79,1	88,7	74,5	83,5	78,8	89,1	75,8	77,1	67,5	86,0	78,3	84,3	80,7	85,7	78,4	82,5	76,8	75,9	67,7
Ні	5,7	5,0	7,9	10,7	6,4	7,6	4,1	5,7	3,1	5,7	3,6	9,7	7,8	18,9	4,5	10,0	5,4	3,4	5,1	11,7	4,2	11,0	5,4	13,0
Важко відповісти	10,5	11,6	22,7	15,5	17,0	13,3	7,2	19,8	13,4	15,5	7,3	14,5	15,1	13,7	9,6	11,7	10,3	15,9	9,2	9,9	13,3	12,2	18,7	19,3
	Забезпечення свободи підприємницької діяльності																							
Так	76,9	76,8	66,5	66,2	70,5	72,0	77,3	63,6	78,1	72,7	87,5	74,2	69,5	57,8	80,8	75,0	81,0	72,4	73,9	70,9	79,2	68,3	66,1	60,6
Ні	8,4	8,3	10,2	15,6	9,2	11,4	9,8	11,2	3,8	9,0	5,2	14,5	12,8	25,6	7,9	11,7	4,4	10,3	9,6	13,6	8,3	14,6	12,1	18,7
Важко відповісти	14,6	14,9	23,3	18,2	20,3	16,6	12,9	25,2	18,2	18,4	7,3	11,3	17,7	16,6	11,3	13,3	14,6	17,2	16,5	15,5	12,5	17,1	21,8	20,8
	Поява у країні сильного лідера, який має широкі владні повноваження																							
Так	63,4	70,9	65,2	76,7	62,0	72,0	76,9	72,0	78,7	82,9	56,3	72,1	69,2	72,8	67,5	76,7	70,6	75,0	69,7	70,9	72,0	80,5	77,7	78,6
Ні	19,9	13,3	17,1	9,2	18,4	12,1	14,4	9,3	6,2	6,1	17,2	11,5	16,6	12,7	15,1	8,3	15,2	13,6	13,8	15,5	12,6	7,3	7,8	6,0
Важко відповісти	16,7	15,7	17,8	14,1	19,5	16,0	8,7	18,7	15,1	11,0	26,6	16,4	14,2	14,6	17,5	15,0	14,2	11,4	16,5	13,6	15,4	12,2	14,5	15,4
	Зведення до мінімуму втручання держави в економічні процеси																							
Так	47,7	42,5	33,2	41,1	40,6	42,6	66,2	40,2	44,7	47,2	27,6	49,2	35,8	32,5	46,9	49,2	46,3	34,8	37,8	51,4	43,4	41,5	35,5	37,3
Ні	26,5	34,4	31,3	33,9	27,0	31,8	14,9	27,1	26,8	30,1	56,3	21,3	39,5	45,3	28,8	26,2	31,7	40,4	36,9	30,6	35,7	43,9	43,4	31,7
Важко відповісти	25,8	23,2	35,5	25,0	32,4	25,7	19,0	32,7	28,5	22,8	16,1	29,5	24,7	22,2	24,3	24,6	22,0	24,7	25,3	18,0	21,0	14,6	21,1	31,0

З яким з кожної пари тверджень Ви більшою мірою згодні?
% опитаних

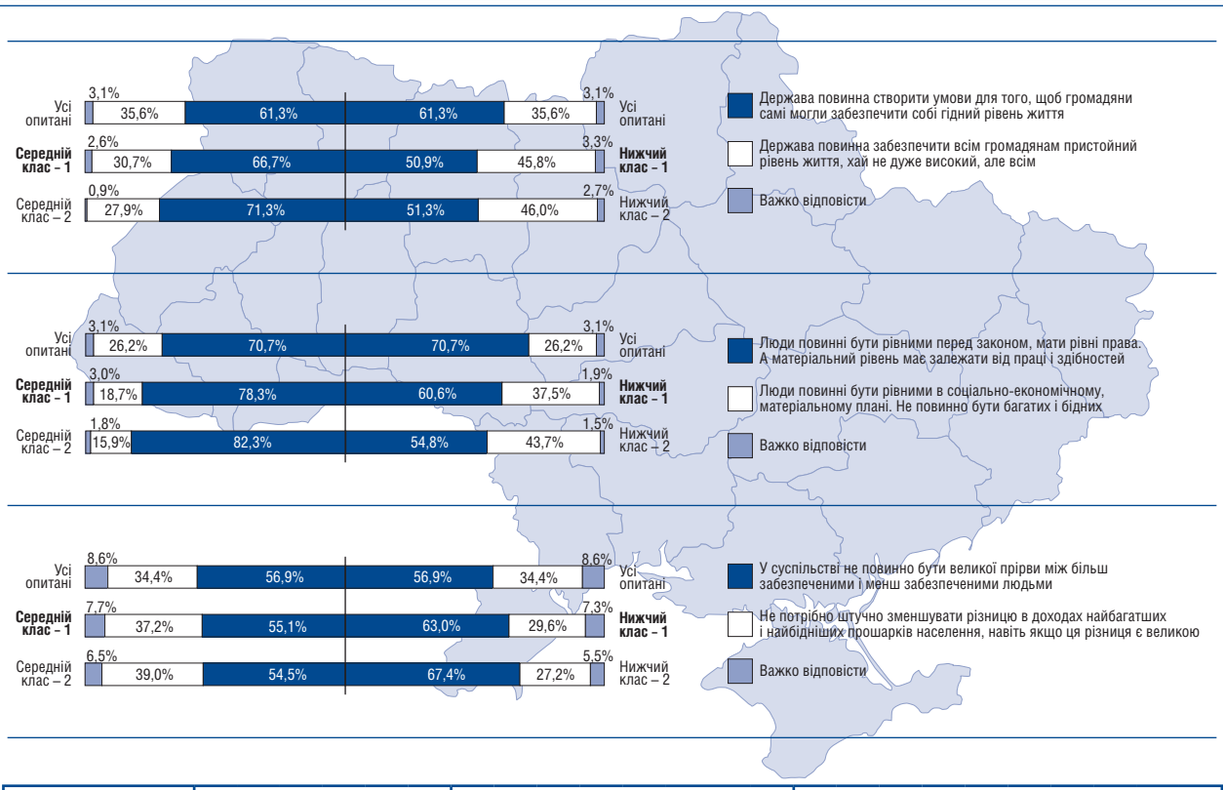

	Україна						Регіони								Вік, років									
	Середній клас – 1		Нижчий клас – 1		Усі опитані		Захід		Центр		Південь		Схід		18-29		30-39		40-49		50-59		60 і старші	
	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	2005р.	2008р.	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1	Середній клас – 1	Нижчий клас – 1
Держава повинна створити умови для того, щоб громадяни самі могли забезпечити собі гідний рівень життя	65,2	66,7	53,6	50,9	59,5	61,3	64,1	50,5	67,8	51,8	68,8	55,7	66,3	48,6	70,5	70,5	72,7	51,7	66,4	50,5	67,8	54,9	52,7	45,4
Держава повинна забезпечити всім громадянам пристойний рівень життя, хай не дуже високий, але всім	32,0	30,7	42,5	45,8	36,4	35,6	32,3	47,7	30,1	44,9	31,3	42,6	29,7	46,7	28,1	27,9	23,4	43,8	30,4	49,5	28,0	43,9	46,7	49,3
Важко відповісти	2,8	2,6	3,9	3,3	4,1	3,1	3,6	1,9	2,1	3,3	0,0	1,6	4,1	4,7	1,4	1,6	3,9	4,5	3,2	0,0	4,2	1,2	0,6	5,3
Люди повинні бути рівними перед законом, мати рівні права. А матеріальний рівень має залежати від праці і здібностей	77,5	78,3	66,7	60,6	71,0	70,7	71,9	57,9	76,0	56,1	90,6	64,5	77,0	65,7	80,5	75,0	82,9	71,6	77,0	66,7	75,5	54,9	72,7	53,5
Люди повинні бути рівними в соціально-економічному, матеріальному плані. Не повинно бути багатих і бідних	19,8	18,7	29,2	37,5	24,9	26,2	25,5	38,3	20,9	41,5	7,3	35,5	19,2	32,9	16,4	25,0	12,7	26,1	20,7	33,3	21,7	43,9	24,8	43,3
Важко відповісти	2,7	3,0	4,1	1,9	4,1	3,1	2,6	3,7	3,1	2,4	2,1	0,0	3,8	1,4	3,1	0,0	4,4	2,3	2,3	0,0	2,8	1,2	2,4	3,2
У суспільстві не повинно бути великої прірви між більш забезпеченими і менш забезпеченими людьми	55,7	55,1	62,3	63,0	57,4	56,9	56,9	68,9	58,1	66,1	73,4	65,6	41,6	56,1	52,7	49,2	49,8	62,5	56,4	59,1	57,0	65,1	63,0	67,0
Не потрібно штучно зменшувати різницю в доходах найбагатших і найбідніших прошарків населення, навіть якщо ця різниця є великою	35,1	37,2	28,7	29,6	32,9	34,4	37,4	18,9	33,7	26,1	24,5	34,4	47,1	37,7	38,4	44,3	40,5	30,7	37,2	36,4	36,6	26,5	31,5	24,6
Важко відповісти	9,1	7,7	9,0	7,3	9,7	8,6	5,6	12,3	8,2	7,8	2,1	0,0	11,3	6,1	8,9	6,6	9,8	6,8	6,4	4,5	6,3	8,4	5,5	8,4

ВИСНОВКИ

Результати соціологічного дослідження уявлень громадян України про середній клас та реальних ознак українського середнього класу (за самовизначенням) дозволяють констатувати наступне.

1. Уявлення українських громадян про середній-клас у цілому відповідають його позитивному образу, що пропагується більшістю вітчизняних засобів масової інформації (який переважає у вітчизняному інформаційному просторі), і мало залежать від власне самовизначення громадян, їх віку та регіону проживання. Можна припустити, що ці уявлення є досить усталеними, оскільки з 2005р. вони фактично не змінилися.

Загалом, згідно із зазначеними уявленнями, середній клас складають люди, що мають стабільний дохід, рівень якого дозволяє їм вести комфортний, активний і такий, що сприяє самореалізації особистості, спосіб життя.

Обов'язковими ознаками середнього класу громадяни вважають наявність: стабільного доходу, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження; комфортного житла; роботи, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується; предметів тривалого вжитку; високого рівня освіти; страхових полісів.

З-поміж морально-психологічних якостей вважають:самоповагу, почуття власної гідності; терпимість, повагу до інших; законослухняність; прагнення добробуту за рахунок власної праці; упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави; прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації; громадянську активність; прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави; раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими.

Не обов'язковими ознаками, на думку громадян, є: наявність депозитів, цінних паперів, нерухомості, що приносить дохід; наявність заміського будинку (дачі); користування кредитами; професійна належність до працівників нефізичної праці; наявність власної справи (бізнесу).

За умови визначення трьох головних ознак середнього класу, перші позиції посіли: наявність стабільного доходу, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження; комфортного житла; роботи, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується.

З огляду на те, які ознаки громадяни визнали обов'язковими та не обов'язковими, а також рейтинг головних ознак середнього класу, можна припустити, що за уявленнями громадян, представники середнього класу отримують доходи не за рахунок ренти або як прибуток від бізнесу, а скоріше як відповідну винагороду за кваліфіковану працю. Такі уявлення в цілому відповідають так званому "новому середньому класу", основу якого становлять не дрібні та середні підприємці і власники, а наймані працівники високої кваліфікації (фахівці).

Позитивні уявлення українських громадян про середній клас поєднані з їх упевненістю в тому, що соціально-економічна політика нинішньої влади не спрямована на його формування та підтримку в Україні. Майже половина опитаних вважають, що зазначена політика спрямована на підтримку крупного капіталу. Її спрямованість на формування середнього класу відзначили лише 12% опитаних.

2. Як зазначалося вище, до переліку ознак середнього класу належать "громадянська активність" та "прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від сваволі держави". Обов'язковість цих якостей для представників середнього класу відзначили понад 50% опитаних. Водночас, до трьох головних ознак середнього класу жодна з них не ввійшла.

Тому, можна констатувати, що сьогодні громадянська активність в очах респондентів не належить до першорядних ознак середнього класу, а має бути йому притаманна "серед інших". Таке ставлення до громадянської активності фактично не залежить від самовизначення громадян у параметрах соціальних класів, їх віку та регіону, де вони проживають. Можна припустити також, що воно є досить усталеним у суспільній свідомості, оскільки з 2005р. не змінилося.

Результати дослідження в частині характеристик громадянської активності середнього класу дозволяють зробити два головних висновки.

***Перший*. В аспекті політичної активності середній клас, порівняно з нижчим, демонструє дещо вищий рівень інтересу до політики, постійної уваги до перебігу політичних подій в Україні, наявності політичних переконань і членства в політичних партіях. Проте, на наявність і рівень цих якостей або характеристик чи не найбільший вплив (порівняно з соціальним самовизначенням і належністю до "ядра" середнього або нижчого класів) мають регіональні особливості політичної свідомості та активності громадян.**

Ставлення до влади в параметрах "опозиційність/підтримка", а також рівень вербальної готовності до участі в акціях протесту проти дій влади, мало залежать від соціального самовизначення, проте мають виразні регіональні особливості: якщо на Заході країни переважає підтримка влади, в Центрі – невизначене ставлення, то на Сході та особливо Півдні – опозиційне. Південь є також єдиним регіоном, де серед громадян, які відносять себе до середнього класу, зафіксована перевага протестних настроїв та виразно вищі, ніж у решті регіонів, рівні виявів усіх форм політичної активності.

***Другий*. Наявність у себе такої якості, як громадянська активність, засвідчили 62% середнього класу (проти 40% нижчого класу і проти 49% у 2005р.); значимої різниці в цих самооцінках між середнім класом і "ядром" середнього класу немає. Прихильність до демократичних цінностей – 63% (проти 43% нижчого класу і проти 54% у 2005р.).**

Таким чином, з одного боку, можна відзначити позитивні зрушення в набутті українським середнім класом цих важливих, атрибутивних якостей.

З іншого – попри ці високі самооцінки, залученість до активної громадської діяльності визнали лише дещо більше 15% представників середнього класу (проти 6% – нижчого). У регіональному аспекті вирізняється Південь, де представники середнього класу засвідчили вдвічі вищий рівень залученості до активної громадської діяльності.

При цьому, більшість (60%) представників середнього класу з числа не залучених до громадської діяльності причиною такого стану справ назвали відсутність у ній потреби. А головними умовами, за яких від них можна очікувати активної участі у громадській діяльності, назвали наступні: "якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім'ї" (42%); "якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут моїх близьких і така діяльність сприятиме ліквідації цієї загрози" (28%); "якщо за це платитимуть гроші" (21%).

Ці дані дозволяють припустити, що український середній клас не має достатнього рівня розуміння суспільно значимої ролі громадської діяльності, розуміння того, що захистити інтереси і права, "життя, здоров'я і добробут" власний і своїх близьких можна лише в суспільстві, де ці інтереси і права захищені загалом.

Іншими словами, є підстави вважати, що український середній клас, з точки зору його громадської активності та розуміння її суті, перебуває на рівні "класу в собі", він не достатньою мірою усвідомив себе як окремого суб'єкта соціальної дії.

3. На час дослідження (червень 2008р.) до середнього класу віднесли себе майже 51% громадян. Ця група була позначена як суб'єктивний "середній клас", або середній клас-1".

З цієї групи за трьома критеріями була виокремлена група респондентів, позначена як умовне "ядро" середнього класу, або "середній клас-2". Зазначена група склала 17,6% усіх опитаних. Критерії виокремлення:

- стійке самовизначення, тобто віднесення себе до середнього класу за умов пропозиції як трьох соціальних класів (вищого, середнього, нижчого), так і чотирьох (додавався "робітничий клас"), а також за пропозиції тесту інтегральної самооцінки становища людини в суспільстві;
- наявність середньої спеціальної або вищої (незакінченої вищої) освіти;
- середній і високий рівень добробуту родини[1].

Представники "суб'єктивного середнього класу", які не відповідали трьом зазначеним критеріям, і не ввійшли до його "ядра", позначені як "периферія середнього класу"; їх число склало 33,1% опитаних.

Для з'ясування порівняльних характеристик "ядра" середнього класу всередині нижчого класу було також виокремлене його "ядро", до якого віднесені респонденти, які продемонстрували стійке самовизначення як представників саме нижчого класу та повідомили про низький рівень добробуту (14% опитаних).

Порівняльний аналіз характеристик виокремлених груп дозволяє зробити три головні висновки.

Перший. Представники "ядра" середнього класу найбільшою мірою відрізняються від представників його "периферії" самооцінкою власного матеріального становища та характеру своєї роботи (за ознакою відповідності/не відповідності кваліфікації та оплати праці).

За самооцінкою особистісних якостей (прагнення добробуту за рахунок власної праці, упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави, громадянська активність, прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати), ці дві групи відрізняються меншою мірою.

Отже, можна припустити, що ті респонденти, які за об'єктивними характеристиками (рівень добробуту та освіти) не можуть бути зарахованими до "ядра" середнього класу, є все ж досить близькими до його представників за самооцінкою особистісних якостей, що визначають стиль їх соціальної поведінки.

Іншими словами, "периферія" українського середнього класу є ближчою до його ядра, ніж до нижчого класу. Це дозволяє припустити, що за сприятливого розвитку подій, її представники скоріше підвищать свій соціальний статус, ніж втратить його. Охарактеризована таким чином "периферія" середнього класу може розглядатися як його потенційний ресурс, джерело його поповнення за умови підвищення рівня освіти та/або набуття роботи, що передбачає відповідну винагороду за кваліфіковану працю.

Другий. Модальною групою українського середнього класу є фахівці (сфери науки, освіти, охорони здоров'я, ЗМІ тощо). Найчастіше представники "ядра" середнього класу відносять себе до категорії найманих працівників; лише близько 5% складають роботодавці і працюючі співвласники підприємств.

Це дозволяє припустити, що в Україні дійсно формується "новий середній клас", згаданий вище як такий, що відповідає уявленням українських громадян про середній клас.

Що стосується соціально-демографічних характеристик, то у складі "ядра" середнього класу переважають особи молодшої і середніх вікових груп (18-49 років); близько 80% "ядра" середнього класу становлять жителі міст.

Для порівняння: модальну групу нижчого класу і більшою мірою його "ядра" становлять пенсіонери; серед працюючих – робітники, серед яких переважають кваліфіковані робітники. У складі цієї групи переважають особи старших вікових груп, жителі села.

Третій. Представники виокремленого "ядра" не повною мірою відповідають статусним ознакам середнього класу, проте ця невідповідність стосується лише ознак матеріального характеру та таких, що залежать скоріше від зовнішніх відносно самого "ядра" обставин.

Згідно з результатами дослідження, майже половина представників "ядра" мають стабільний дохід, який дозволяє їм забезпечити високий рівень життя та заощадження. Є підстави припустити, що головним джерелом цих доходів є робота, яка відповідає кваліфікації та відповідно оплачується: наявність такої роботи засвідчили майже 63% представників цієї групи, тоді як наявність джерел ренти (депозитів, цінних паперів, нерухомості, що приносить дохід) або прибутку від власного бізнесу – лише по 15%.

Водночас, немає достатніх підстав вважати добробут більшості представників "ядра" середнього класу стійким. У випадку втрати джерела доходу, заощаджень на тривалий період часу вистачить лише 14% представників цієї групи. Натомість майже 26% представників цієї групи не мають заощаджень, решті – заощаджень вистачить на період від одного місяця до року.

Не повною мірою відповідає статусному соціальне самовідчуття "ядра" середнього класу. Фактично, лише кожен другий його представник задоволений своїм становищем у суспільстві; лише 42% бачать свою соціальну перспективу "тут і зараз";

[1] Докладно див. статтю М.Міщенка, вміщену в цьому журналі, с.8-9.

лише 10% упевнені, що вони або їх діти мають реальну можливість, за бажання, підвищити свій соціальний статус, увійшовши до вищого класу суспільства; нарешті, так само лише 10% засвідчили, що думаючи про своє життя, відчувають упевненість у собі.

Таким чином, "ядро" українського середнього класу на цей час є досить нестійким і соціально вразливим. Його зміцнення (та розширення) відчутною мірою залежить від розвитку суспільно-політичних подій у країні, отже – від спрямованості соціально-економічної політики влади.

Виходячи з цього, можна сформулювати окремі загальні пропозиції, адресовані владі, з посиланням на їх конкретизацію в попередніх випусках журналу "Національна безпека і оборона".

ПРОПОЗИЦІЇ

1. З метою підвищення легальних трудових доходів громадян – максимальне скорочення сектору тіньової зайнятості та тіньових доходів[2]; виведення заробітної плати з тіні, зокрема, через зниження податкового тиску на фонд заробітної плати, запровадження єдиного соціального внеску в обсязі, не вищому ніж 20% зазначеного фонду та реформа системи діючих фондів загальнообов'язкового державного страхування; встановлення мінімальної заробітної плати на рівні реального прожиткового мінімуму, передбачивши вилучення його обсягу з доходу фізичної особи, що підлягає оподаткуванню; забезпечення зростання реальної заробітної плати;

переорієнтація соціальної політики на підтримку працюючих громадян з одночасною реформою системи соціальних пільг, дотацій і виплат, яка склалася на цей час, зокрема через забезпечення адресності соціальної допомоги шляхом паспортизації сімей, перегляду переліку категорій "пільговиків", монетизації пільг; запровадження єдиних, чітких і прозорих процедур надання та моніторингу використання державної допомоги[3]; зміцнення механізмів соціальної захищеності, зокрема, через забезпечення довіри громадян до системи недержавного страхування[4];

запровадження принципів соціальної справедливості у процеси та механізми перерозподілу національного доходу, зокрема через запровадження прогресивного оподаткування доходів фізичних осіб; запровадження податку на нерухомість як місцевого, податку на дивіденди, операції з цінними паперами тощо[5].

2. З метою забезпечення якісної зайнятості кваліфікованих працівників – припинення практики фіктивного створення "мільйона робочих місць щорічно"; підвищення заробітної плати працівникам державних установ науки, освіти, охорони здоров'я, культури; запровадження заходів стимулювання створення якісних робочих місць приватними підприємцями та в приватних установах згаданих сфер; прискорення структурної перебудови економіки[6].

3. З метою сприяння розвитку малого та середнього підприємництва – забезпечення належної якості та послідовності регуляторної політики держави, чітке дотримання її принципів, зокрема, через широку участь представників ділових кіл в обговоренні регуляторних актів перед їх прийняттям, створення механізмів контролю над її впровадженням, підвищення кваліфікації та відповідальності державних службовців, які мають її впроваджувати[7].

4. З метою забезпечення захисту прав власності, припинення практики "рейдерства" в усіх його проявах – завершення судової реформи; максимальне обмеження корумпованості судової гілки влади; практичне забезпечення прав інтелектуальної власності; забезпечення на законодавчому рівні і практично прав дрібних інвесторів, міноритарних акціонерів[8].

5. З метою забезпечення якості та доступності освіти – визнання на законодавчому рівні обов'язковості дошкільної освіти; подовження практики жорсткого перегляду переліку вищих навчальних закладів і позбавлення ліцензій тих, що не відповідають державним стандартам; забезпечення можливостей неперервної освіти (освіти упродовж життя), зокрема, шляхом запровадження дистанційної освіти, освіти дорослих; запровадження на законодавчому рівні практики вилучення з обсягу доходів фізичних осіб, що підлягають оподаткуванню, коштів, спрямованих на оплату освіти зазначених осіб чи їх дітей[9].

6. З метою забезпечення доступності якісного житла та підвищення географічної мобільності працівників – формування державної житлової політики; запровадження програм будівництва соціального та комунального (муніципального) житла; сприяння розвитку іпотечного кредитування; встановлення переліку категорій громадян, яким забезпечується право на оренду соціального житла та допомогу держави у кредитуванні будівництва (придбання) житла; сприяння будівництву приватними компаніями житла економ-класу; запровадження на законодавчому рівні практики вилучення з обсягу доходів фізичних осіб, що підлягають оподаткуванню, коштів, спрямованих на будівництво (придбання) житла економ-класу зазначеними особами.

7. З метою підвищення громадянської активності середнього класу, його участі в управлінні державними справами – сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства, їх фінансовій спроможності та незалежності, налагодженню рівноправного діалогу з органами державної влади та органами місцевого самоврядування[10]. ■

---

[2] Зрозуміло, що це можна зробити лише в межах скорочення тіньової економіки загалом. Пропозиції докладно див.: Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2004, №2, с.12-13; *http://razumkov.org.ua/journal.php*

[3] Докладно див.: План дій з подолання масової бідності і масового безробіття, усунення різкої поляризації суспільства, забезпечення соціальної солідарності (2005-2007рр.) (проект). – Національна безпека і оборона, 2005, №1, с.18-25; Економічна і соціальна політика в умовах Конституційної реформи: стан і тенденції. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2006, №12, с.25.

[4] Докладно див.: Соціальні аспекти страхування в Україні: реформи заради добробуту? Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2000, №4, с.30-32; Страховий ринок в Україні: стан, проблеми, перспективи. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2003, №6, с.42-46.

[5] Докладно див.: План дій з подолання масової бідності…

[6] Докладно див: Інноваційний шлях розвитку України. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2004, №7, с.23-25.

[7] Докладно див.: 100 днів української влади в новому форматі: оцінка дій в контексті дотримання демократичних цінностей. Аналітична доповідь. – Національна безпека і оборона, 2008, №2, с.2-88.

[8] Докладно див.: Забезпечення доступу до правосуддя, діяльність судової влади. – Національна безпека і оборона, 2007, №3, с.33-34; Проблеми охорони інтелектуальної власності в Україні. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2001, №10, с.44-46.

[9] Докладно див.: Національна доктрина розвитку освіти. Чого чекати від її виконання? Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2002, №4, с.33-35; Інноваційний шлях розвитку України…, с.23-25.

[10] Докладно див.: Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики, перспективи: Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2007, №6, с.3-42.